

ปัจจัยสมุปปาตจากพระโอรส

หมวดที่ ๑

ว่าด้วย ลักษณะ – ความสำคัญ – และวัตถุประสงค์
ของเรื่องปัจจัยสมุปปาต

(ก. ว่าด้วย ลักษณะ ๖ เรื่อง)

ความหมายของปัจจัยสมุปปาต แต่ละอาการ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง เราจักจำแนก ซึ่งปัจจัยสมุปปาต
แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลายจงฟังซึ่งธรรมนั้น, จงทำใส่ใจให้สำเริงประโชน,
เราจักกล่าวบัดนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น! ทูลสนองรับพระพุทธรูปแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัส
น้อยคำเหล่านี้ว่า :-

๑. สุภรที่ ๒ พุทธจรรณก นันทาณตยอชก นันทาณ. ๘ ๑๖/๒/๔, ครัตถภิกษุทั้งหลาย พินธุวัน.

๒๐๕

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ปัจจุจฉสมุปปาท (สมุทวาร) เป็นอย่างไรเล่า?
 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย :

เพราะมีวิชา เป็นปัจจัย	จึงมี	สังขารทั้งหลาย;
เพราะมีสังขาร เป็นปัจจัย	จึงมี	วิญญูญาณ;
เพราะมีวิญญูญาณ เป็นปัจจัย	จึงมี	นามรูป;
เพราะมีนามรูป เป็นปัจจัย	จึงมี	สฬายตนะ;
เพราะมีสฬายตนะ เป็นปัจจัย	จึงมี	ผัสสะ;
เพราะมีผัสสะ เป็นปัจจัย	จึงมี	เวทนา;
เพราะมีเวทนา เป็นปัจจัย	จึงมี	ตัณหา;
เพราะมีตัณหา เป็นปัจจัย	จึงมี	อุปาทาน;
เพราะมีอุปาทาน เป็นปัจจัย	จึงมี	ภพ;
เพราะมีภพ เป็นปัจจัย	จึงมี	ชาติ;
เพราะมีชาติ เป็นปัจจัย,	ชรามรณะ	โสกะปริเทวะหุชชะโทมนัส-

อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี
 ทั่วยาวการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ชรามรณะ เป็นอย่างไรเล่า? ความแก่ ความ
 คร่ำคร่า ความมีพื้นหลุ่ด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยว ความสิ้นไปแห่งอายุ
 ความแก่วรอบแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ในสัทวินาทีนั้นๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นๆ :
 นี้ เรียกว่า ชรา. การจุติ ความเคลื่อน การแตกสลาย การหายไป การวายเป็น การตาย
 การทำกาละ การแตกแห่งขันธทั้งหลาย การทอดทิ้งร่าง การขาดแห่งอินทรีย์คือชีวิต

จากสัตว์นิกายนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ : นี้ เรียกว่า มรณะ. ชรา^{นี้}ด้วย
มรณะ^{นี้}ด้วย ย่อมมีอยู่ ดังนี้; ตุก่อนนิกายทั้งหลาย: นี้ เรียกว่า ชรามรณะ.

ตุก่อนนิกายทั้งหลาย: ก็ชาติ เป็นอย่างไรเล่า? การเกิด การกำเนิด
การก้าวลง (สู่ครรภ์) การบังเกิด การบังเกิดโดยอื่น ความปรากฏของขันธทั้งหลาย
การที่สัตว์ได้ซึ่งอายตนะทั้งหลาย ในสัตว์นิกายนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ :
ตุก่อนนิกายทั้งหลาย: นี้ เรียกว่า ชาติ.

ตุก่อนนิกายทั้งหลาย: ก็ภพ เป็นอย่างไรเล่า? ตุก่อนนิกายทั้งหลาย:
ภพทั้งหลาย ๓ อย่างเหล่านี้ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ : ตุก่อนนิกายทั้งหลาย:
นี้ เรียกว่า ภพ.

ตุก่อนนิกายทั้งหลาย: ก็อุปาทาน เป็นอย่างไรเล่า? ตุก่อนนิกายทั้งหลาย:
อุปาทานทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้ คือ กามอุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สัมผัสอุปาทาน
อสังขารอุปาทาน : ตุก่อนนิกายทั้งหลาย: นี้ เรียกว่า อุปาทาน.

ตุก่อนนิกายทั้งหลาย: ก็ตัณหา เป็นอย่างไรเล่า? ตุก่อนนิกายทั้งหลาย:
หมู่แห่งตัณหาทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ รูปตัณหา สัมผัสตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา
โผฏฐัพพตัณหา รัสมตัณหา : ตุก่อนนิกายทั้งหลาย: นี้ เรียกว่า ตัณหา.

ตุก่อนนิกายทั้งหลาย: ก็เวทนา เป็นอย่างไรเล่า? ตุก่อนนิกายทั้งหลาย:
หมู่แห่งเวทนาทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ จักขุสัมผัสชาเวทนา โสคสัมผัสชาเวทนา
ฆานสัมผัสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสชาเวทนา กายสัมผัสชาเวทนา มโนสัมผัสชา-
เวทนา : ตุก่อนนิกายทั้งหลาย: นี้ เรียกว่า เวทนา.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ผัสสะ เป็นอย่างไรเล่า? ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งผัสสะทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ จักขุสัมผัส โสทสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส : ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า ผัสสะ.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สฬายตนะ เป็นอย่างไรเล่า? จักขวยตนะ โสทายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ มนายตนะ : ภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า สฬายตนะ.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นามรูป เป็นอย่างไรเล่า? เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ : นี้ เรียกว่า นาม. มหาภูตทั้งสี่ด้วย รูปที่อาศัยมหาภูตทั้งสี่ด้วย : นี้ เรียกว่า รูป. นามนี้ด้วย รูปนี้ด้วย ย่อมมีอยู่ ทั้งนี้; ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า นามรูป.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็วิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า? ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งวิญญาณทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ จักขุวิญญาณ โสทวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ : ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า วิญญาณ.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สังขารทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารทั้งหลาย ๓ อย่างเหล่านี้ คือ กายสังขาร วจิตสังขาร จิตตสังขาร : ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้ เรียกว่า สังขารทั้งหลาย.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อวิชชา เป็นอย่างไรเล่า? ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความไม่รู้อันใดแล เป็นความไม่รู้ในทุกข์, เป็นความไม่รู้ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์,

เป็นความไม่รู้ในความคับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นความไม่รู้ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์
ให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งทุกข์ : คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า อวิชชา.

ปฏิจสมุปบาทแต่ละอาการ เป็นปฏิจสมุปบันนธรรม^๑

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง ปฏิจสมุปบันนธรรมทั้งหลาย แก่
พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลาย จงฟังซึ่งธรรมนั้น, จงทำใจให้สำเร็จประโยชน์,
เรจักกล่าวมัน.

ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทุกตนองรับพระพุทธคำแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัส
ด้วยคำเหล่านี้ว่า :-

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ปฏิจสมุปบันนธรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า?

(๑) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ขรามรณะ เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง
แล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสันไปเป็นธรรมตา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมตา
มีความจางกลายเป็นไปเป็นธรรมตา มีความดับลงเป็นธรรมตา.

(๒) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ขาคี เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว
อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสันไปเป็นธรรมตา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมตา
มีความจางกลายเป็นไปเป็นธรรมตา มีความดับลงเป็นธรรมตา.

๑. สูตรที่ ๑๐ ขาหารวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. ๓. ๑๖/๓๐, ๓๑/๒๐, ๖๒ : ครัตถ์แก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชทวัน.

(๑) : กุ่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภาพ เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางกลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๒) : กุ่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปาทาน เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางกลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๓) : กุ่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตัณหา เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางกลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๔) : กุ่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เวทนา เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางกลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๕) : กุ่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ผัสสะ เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางกลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๖) : กุ่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! สฬายตนะ เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางกลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๗) : กุ่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! นามรูป เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางกลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๑๐) ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! วิญญาณ เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางกลายเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๑๑) ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารทั้งหลาย เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางกลายเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๑๒) ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! อวิชชา เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความจางกลายเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้ เรียกว่า ปฏิจสมุปบันธธรรม^๑ทั้งหลาย.

ทรงขยายความปฏิจสมุปบาท อย่างวิจิตรตามตอบ^๒

ตูก่อนอานนท์! อย่างกล่าวอย่างนั้น. ตูก่อนอานนท์! อย่างกล่าวอย่างนั้น. ก็ปฏิจสมุปบาท^๓ ลึกซึ้งด้วย มีลักษณะดุลึกซึ้งด้วย. ตูก่อนอานนท์!

๑. คำว่า "ปฏิจสมุปบันธธรรม" นี้ ผู้ที่เฝ้าฟังเป็นครั้งแรก ไม่จำเป็นต้องมีความสิ้นคิดสงสัยใด ๆ ว่าเป็น ตัวลึกลับ ซับซ้อน อธิบายมากมาย แต่เป็นคำธรรมภาษานาม ในภาษาธรรมะ มีความหมายแต่เพียงว่า เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเองไม่ได้ จะต้องอาศัยสิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น แล้วแล้วก็เป็นสิ่งที่เกิดเป็นปัจเจกสำหรับ ปรุงแต่งส่งออกไป : ที่แท้ ก็คือสิ่งทั้งปวงในโลกนั่นเอง หากแต่ว่า ในที่นี้ทรงประสงค์แต่เรื่องทางจิตใจ และเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับความทุกข์ เท่านั้น. — ผู้เรียบเรียง.

๒. มหานิทานสูตร มห. ที. ๑๐/๖๕/๕๘, ครุฑนาคพราหมณ์ ที่กัมมาตมมณิกม แก้วมณี. และอีก แห่งหนึ่งคือ สูตรที่ ๑๐ ทรรณวค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ๘. ๑๖/๑๑๑/๒๒๕, ข้อความเหมือนกันตั้งแต่ คำเริ่มแรกไปจนถึงคำว่า "...ขยายทุกตัวนิบาตไปได้".

เพราะไม่รู้^๑ เพราะไม่รู้ตามลำดับ เพราะไม่แทงตลอด ซึ่งธรรมคือปัจจุสมุปปาต (จิตของ) หมู่สัตว์นี้ จึงเป็นเหมือนกลุ่มด้ายยุ่ง, ยุ่งเหยิงเหมือนความยุ่งของกลุ่มด้ายที่หนาแน่นไปด้วยปม, พันกันยุ่งเหมือนเชิงหญาญุชและหญ้ายับพพะชะ อย่างนี้; ย่อมไม่ล่วงพ้นสังสารที่เป็นอบาย ทุกคติ วินิบาตไปได้.

ดูก่อนอานนท์! เมื่อเธอถูกถามว่า “ชรามณะที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย มีไหม?” ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า “มีอยู่”. ถ้าเขาพึงกล่าวต่อไปว่า “ชรามณะมี เพราะปัจจัยอะไร?” ดังนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า “ชรามณะมี เพราะปัจจัยคือชาติ”.

ดูก่อนอานนท์! เมื่อเธอถูกถามว่า “ชาติที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย มีไหม?” ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า “มีอยู่”. ถ้าเขาพึงกล่าวต่อไปว่า “ชาติมี เพราะปัจจัยอะไร?” ดังนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า “ชาติมี เพราะปัจจัยคือภพ”.

ดูก่อนอานนท์! เมื่อเธอถูกถามว่า “ภพที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย มีไหม?” ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า “มีอยู่”. ถ้าเขาพึงกล่าวต่อไปว่า “ภพมี เพราะปัจจัยอะไร?” ดังนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า “ภพมี เพราะปัจจัยคืออุปาทาน”.

ดูก่อนอานนท์! ถ้าเธอถูกถามว่า “อุปาทานที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย มีไหม?” ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า “มีอยู่”. ถ้าเขาพึงกล่าวต่อไปว่า “อุปาทานมี เพราะปัจจัยอะไร?” ดังนี้แล้ว, คำตอบ พึงมีว่า “อุปาทานมี เพราะปัจจัยคือคันหา”.

๑. คำว่า “เพราะไม่รู้” (อญญาณา) ไม่มีในมณฑิทานสูตร, มีแต่ในสูตรที่ ๑๐ ทุกขวรรค นิทาน, ส.

ลูก่อนอาณนัท! เมื่อเธอถูกถามว่า “ตัณหาที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัยมีไหม?” ทั้งนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า “มีอยู่”. ถ้าเขาฟังกล่าวต่อไปว่า “ตัณหาที่มีเพราะปัจจัยอะไร?” ทั้งนี้แล้ว, คำตอบฟังมีว่า “ตัณหาที่มี เพราะปัจจัยคือเวทนา”.

ลูก่อนอาณนัท! เมื่อเธอถูกถามว่า “เวทนาที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัยมีไหม?” ทั้งนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า “มีอยู่”. ถ้าเขาฟังกล่าวต่อไปว่า “เวทนาที่มีเพราะปัจจัยอะไร?” ทั้งนี้แล้ว, คำตอบฟังมีว่า “เวทนาที่มี เพราะปัจจัยคือผัสสะ”.

ลูก่อนอาณนัท! เมื่อเธอถูกถามว่า “ผัสสะที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัยมีไหม?” ทั้งนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า “มีอยู่”. ถ้าเขาฟังกล่าวต่อไปว่า “ผัสสะที่มีเพราะปัจจัยอะไร?” ทั้งนี้แล้ว, คำตอบฟังมีว่า “ผัสสะที่มี เพราะปัจจัยคือนามรูป”.

ลูก่อนอาณนัท! เมื่อเธอถูกถามว่า “นามรูปที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัยมีไหม?” ทั้งนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า “มีอยู่”. ถ้าเขาฟังกล่าวต่อไปว่า “นามรูปที่มีเพราะปัจจัยอะไร?” ทั้งนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า “นามรูปที่มี เพราะปัจจัยคือวิญญาณ”.

ลูก่อนอาณนัท! เมื่อเธอถูกถามว่า “วิญญาณที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัยมีไหม?” ทั้งนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า “มีอยู่”. ถ้าเขาฟังกล่าวต่อไปว่า “วิญญาณที่มีเพราะปัจจัยอะไร?” ทั้งนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า “วิญญาณที่มี เพราะปัจจัยคือนามรูป”.

ก่อนอนันท์! ด้วยเหตุทั้งกล่าวมานี้แล (เรื่องจึงสรุปได้ว่า) วิญญาณมี เพราะปัจจัยคือนามรูป; นามรูปมี เพราะปัจจัยคือวิญญาณ; ผัสสมิ เพราะปัจจัยคือนามรูป; เวทนามิ เพราะปัจจัยคือผัสสะ; ทณนามิ เพราะปัจจัยคือเวทนา; อุปาทนามิ เพราะปัจจัยคือตัณหา; ภพมิ เพราะปัจจัยคืออุปาทาน; ชาติมิ เพราะปัจจัยคือภพ; ชรามรณะ โสกะปริเวทะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย เกิดขึ้นพร้อม เพราะปัจจัยคือ ชาติ : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ปฏิจลสมุปบาทแบบนี้ ตัดกันจากทุกข์ ขึ้นไปหาวิเวชา, แต่ไปไม่ถึงวิเวชา ไปสุดลงเสียเพียงแค่วิญญาณ – นามรูป แล้ววกกลับนั้น ยังมีลักษณะพิเศษอยู่อีกอย่างหนึ่ง คือบางสูตร เช่นสูตรนี้โดยเฉพาะ หามี “สฬายคณะ” รวมอยู่ในสาข ด้วยไม่, สักจากสูตรอื่นอีกหลายสูตร แห่งแบบนี้, จะสันนิษฐานว่า สักลอกกลั่นมาแต่เดิม ก็ไม่มีหนทางที่จะสันนิษฐานอย่างนั้น; เพราะ มีการเว้น คำว่า “สฬายคณะ” เหมือนกันหมดทุก ๆ แห่งในสูตรนี้, ที่เคยเป็นอันอุเทศ นิเทศ และตอบที่ทรงอ้างถึงสุดท้าย ในสูตรเดียวกัน.

ปัจจัยการแผ่เพียงอาการเดียว ก็งัดรัดเรียกว่า ปฏิจลสมุปบาท (อิทัปปัจจยตา)^๑

(๑) ก่อนนิกขทั้งหลาย! เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะย่อมมี. ก่อนนิกขทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมชาตุนั้น ย่อมคงอยู่แล้วนั่นเทียว; คือความคงอยู่แห่งธรรมชา

๑. สูตรที่ ๑๐ อาหารวรรค นิชาณสังยุตต์ นิทาน, ส. ๑๖/๓๔/๖๑, วรรตแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

(ธัมมปฏิทิตา), คือความเป็นกฎเกณฑ์แห่งธรรมชา (ธัมมเนียมตา), คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้
สิ่งหนึ่งเป็นปัจจัย สิ่งหนึ่งจึงเกิดขึ้น (อิทัปปัจจยตา).

ตถาคตย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมชาตุนั้น; ครั้นรู้
พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้
ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหยายของทองคำ และได้
กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า “ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาตุ : เพราะชาติเป็น
ปัจจัย ชรามรณะย่อมมี” ดังนี้.

ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมชาตุนั้น ในกรณีนั้น
อันเป็น อดตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิคคตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็น
อย่างนั้น, เป็น อนัญญุตตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา
คือความที่เมื่อมีสิ่งหนึ่งสิ่งหนึ่งเป็นปัจจัย สิ่งหนึ่งจึงเกิดขึ้น;

ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอัน
เป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๒) ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติย่อมมี. ลูกก่อน
ภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, ... ฯลฯ...
... ฯลฯ...^๑

๑. การสะเปะสะปะ... ฯลฯ... ฯลฯ ฯลฯ... เช่นนี้ หมายความว่า ข้อความในข้อ (๒) เป็นต้นไปจนกระทั่ง
ถึงข้อ (๑๐) นี้ เข้ากันเป็นส่วนมากกับในข้อ (๑) ต่างกันแต่เพียงปัจจัยอาการแต่ละปัจจัยอาการเท่านั้น;
ถ้าหวั่นข้อสุดท้าย คือข้อ (๑๑) จะพิมพ์ไว้เพิ่มเติมเหมือนข้อ (๑) อีกครั้งหนึ่ง.

(๓) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพย่อมมี.
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลายจะบังเกิดขึ้นก็ตาม, ... วลว...
... วลว...

(๔) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานย่อมมี.
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, ... วลว...
... วลว...

(๕) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาย่อมมี.
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, ... วลว...
... วลว...

(๖) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาย่อมมี.
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, ... วลว...
... วลว...

(๗) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะสภาพตนะเป็นปัจจัย ผัสสะย่อมมี.
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, ... วลว...
... วลว...

(๘) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สภาพตนะย่อมมี.
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, ... วลว...
... วลว...

(๙) คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปย่อมมี.
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, ... วลว...
... วลว...

(๙๐) ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณย่อมมี.
ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, ... ฯลฯ ...
... ฯลฯ ...

(๙๑) ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลาย
ย่อมมี. ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม,
จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมชาตินั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว ; คือความตั้งอยู่
แห่งธรรมชา (ธัมมภูริกา), คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมชา (ธัมมนิยามชา), คือความ
ที่เมื่อมีสิ่งหนึ่งเป็นปัจจัย สิ่งหนึ่งจึงเกิดขึ้น (อิทัปปัจจยชา).

ตถาคตย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมชาตินั้น ; การรู้
พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้ง
ขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหยายของทองคำ
และได้กล่าวไว้ในบัดนี้ว่า “ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ท่านทั้งหลายจงมาดู : เพราะ
อวิชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายย่อมมี” ดังนี้.

ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมชาติใดในกรณีนั้น
อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็น
อย่างนั้น, เป็น อนัญญตถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยชา
คือความที่เมื่อมีสิ่งหนึ่งเป็นปัจจัย สิ่งหนึ่งจึงเกิดขึ้น ;

ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจสมุปบาท (คือธรรมอัน
เป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

แม่แสดงเพียงผัสสะให้เกิดเวทนา ก็ยิ่งเรียกว่าปัจจุจฉมุปบาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ปุถุชนผู้มีได้สัคคแล้ว จะพึงเบือน่ายไต่บ้าง พึง
คลายกำหนดไต่บ้าง พึงปล่อยวางไต่บ้าง ในกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่^{๕๒๕}.
ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า การก่อกั้นกัฏ
การสลายลงกัฏ การอุกยัคคกรองกัฏ การทอดทิ้งซากไว้งกัฏ แห่งกายอันเป็นที่ประชุม
แห่งมหาภูตทั้งสี่^{๕๒๖} ย่อมปรากฏอยู่. เพราะเหตุนี้ปุถุชนผู้มีได้สัคคแล้ว จึงเบือน่าย
ไต่บ้าง จึงคลายกำหนดไต่บ้าง จึงปล่อยวางไต่บ้าง ในกายนั้น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!
ส่วนสิ่งที่เรียกกันว่า “จิต” กัฏ ว่า “มโน” กัฏ ว่า “วิญญาน” กัฏ; ปุถุชนผู้มีได้
สัคคแล้ว ไม่อาจจะเบือน่าย ไม่อาจจะคลายกำหนด ไม่อาจจะปล่อยวาง ซึ่งสิ่งนั้น.
ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า สิ่งทีเรียกว่า จิต
เป็นเช่นนั้น เป็นสิ่งที่ปุถุชนผู้มีได้สัคคแล้ว ได้ถึงดับแล้วด้วยคันทา ได้ยึดถือแล้วด้วย
ทัญญูโดยความเป็นตัวตน มากลอสกาลช้านาน ว่า “นั่นของเรา, นั่นเป็นเรา, นั่นเป็น
ตัวตนของเรา” ดังนี้ เพราะเหตุนี้ ปุถุชนผู้มีได้สัคคแล้ว จึงไม่อาจจะเบือน่าย
ไม่อาจจะคลายกำหนด ไม่อาจจะปล่อยวาง ซึ่งสิ่งที่เรียกว่า จิต เป็นเช่นนั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ปุถุชนผู้มีได้สัคคแล้ว จะพึงเข้าไปยึดถือเอากาย
อันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่^{๕๒๗} โดยความเป็นตัวตน ยังกัฏว่า. แต่จะเข้าไปยึดถือ
เอาจิต โดยความเป็นตัวตนไม่ได้เลย. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!
ข้อนั้นเพราะเหตุว่า กายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่^{๕๒๘} ดำรงอยู่ มีหนึ่งบ้าง สองบ้าง

๑. ฐกธที่ ๒ มหาวรรค อภิธมยสังยุตต์ หน้าม. ส. ๑๖/๑๑๖/๒๓๕, ทรธแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

บ้าง สามปีบ้าง สี่ปีบ้าง ห้าปีบ้าง สิบปีบ้าง ยี่สิบปีบ้าง สามสิบปีบ้าง สี่สิบปีบ้าง
ห้าสิบปีบ้าง ร้อยปีบ้าง เกินกว่าร้อยปีบ้าง ปราภฏอยู่. ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วน
สิ่งที่เรียกกันว่า "จิต" บ้าง ว่า "มโน" บ้าง ว่า "วิญญาณ" บ้างนั้น ดวงอื่นเกิดขึ้น
ดวงอื่นดับไป ตลอดวัน ตลอดคืน.

ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในเรื่องนี้ อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อมกระทำไว้
ในใจโดยแยบคายเป็นอย่างดี ซึ่งปฏิจจุสมุบาทนั้นแท้ๆ ดังนี้ว่า ถ้ายาการ
อย่างนี้ : เพราะสิ่งนี้มี สิ่งจึงมี, เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งจึงเกิดขึ้น;
เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งจึงไม่มี, เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งจึงดับไป. ตุก่อน
ภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา จึงเกิดสุขเวทนามัน;
เพราะความดับแห่งผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนามันแหละ, เวทนาใด ที่เกิดเพราะ
ผัสสะนั้น (ในกรณีนี้คือ) สุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา,
เวทนามันย่อมดับ ย่อมสงบไป. ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยผัสสะอันเป็น
ที่ตั้งแห่งทุกข์เวทนา จึงเกิดทุกข์เวทนามัน; เพราะความดับแห่งผัสสะอันเป็นที่ตั้ง
แห่งทุกข์เวทนามันแหละ, เวทนาใด ที่เกิดเพราะผัสสะนั้น (ในกรณีนี้คือ) ทุกข์เวทนา
ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์เวทนา, เวทนามันย่อมดับ ย่อมสงบไป.
ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา จึงเกิด
อทุกขมสุขเวทนามัน; เพราะความดับแห่งผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา
นั้นแหละ, เวทนาใดที่เกิดเพราะผัสสะนั้น (ในกรณีนี้คือ) อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้น
เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา, เวทนามันย่อมดับ ย่อมสงบไป.

ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนเพราะไม้สองอันเสียดสีกันไม่มา ใ่อุ่น
ย่อมเกิด ความร้อนย่อมบังเกิดโดยยิ่ง. เพราะแยกไม้ทั้งสองอันนั้นแหละออกจากกันเสีย

ไออุ่นใด ที่เกิดเพราะการสยดสี่ยระหว่างไม้สองอันนั้น ไออุ่นนั้นย่อมดับ ย่อมสงบไป, ข้อนั้นใด ถูกอนภิกขุทั้งหลาย! ข้อนั้นจึ้น : เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่ง สุขเวทนา จึงเกิดสุขเวทนาขึ้น, เพราะความกับแห่งผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา นั้นแหละ, เวทนาใด ที่เกิดเพราะผัสสะนั้น (ในกรณีนี้คือ) สุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะ อาศัยผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา, เวทนานั้นย่อมดับ ย่อมสงบไป. ถูกอนภิกขุ ทั้งหลาย! เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา จึงเกิดทุกขเวทนาขึ้น, เพราะ ความกับแห่งผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนานั้นแหละ, เวทนาใด ที่เกิดเพราะผัสสะนั้น (ในกรณีนี้คือ) ทุกขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา, เวทนานั้นย่อมดับ ย่อมสงบไป. ถูกอนภิกขุทั้งหลาย! เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้ง แห่งอกุศลสุขเวทนา จึงเกิดอกุศลสุขเวทนาขึ้น, เพราะความกับแห่งผัสสะอันเป็นที่ตั้ง แห่งอกุศลสุขเวทนานั้นแหละ, เวทนาใด ที่เกิดเพราะผัสสะนั้น (ในกรณีนี้คือ) อกุศลสุขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอกุศลสุขเวทนา, เวทนานั้น ย่อมดับ ย่อมสงบไป.

ถูกอนภิกขุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้ได้สัจแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในผัสสะ, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในเวทนา, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในสัญญา, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในสังขารทั้งหลาย, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในวิญญาณ. เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลาย กำหนัด เพราะคลายความกำหนัด ย่อมหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณแจ้งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว. อริยสาวกนั้น ย่อมทราบชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อันเราอยู่ จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว, กิเลส เพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีกต่อไป”, ดังนี้ แล.

ทรงเปรียบเทียบอุปมาภาพด้วยการบนลง ของนาทะเล^๑

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อน้ำในมหาสมุทรขึ้น ย่อมทำให้น้ำในแม่น้ำใหญ่
ขึ้น; เมื่อน้ำในแม่น้ำใหญ่ขึ้น ย่อมทำให้น้ำในแม่น้ำน้อยขึ้น; เมื่อน้ำในแม่น้ำ
น้อยขึ้น ย่อมทำให้ทะเลใหญ่มีน้ำขึ้น; เมื่อทะเลใหญ่มีน้ำขึ้น ย่อมทำให้ทะเล
น้อยมีน้ำขึ้น, ฉะนั้น; คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉะนั้น : เมื่ออวิชชาเข้ามา
(อุปยุต) ย่อมทำให้สังขารทั้งหลายเข้ามา (สังขาร อุปยุต); เมื่อสังขารทั้งหลาย
เข้ามา ย่อมทำให้วิญญาณเข้ามา; เมื่อวิญญาณเข้ามา ย่อมทำให้นามรูปเข้ามา; เมื่อ
นามรูปเข้ามา ย่อมทำให้สฬายกณะเข้ามา; เมื่อสฬายกณะเข้ามา ย่อมทำให้ผัสสะ
เข้ามา; เมื่อผัสสะเข้ามา ย่อมทำให้เวทนาเข้ามา; เมื่อเวทนาเข้ามา ย่อมทำให้ติดหา
เข้ามา; เมื่อติดหาเข้ามา ย่อมทำให้อุปาทานเข้ามา; เมื่ออุปาทานเข้ามา ย่อมทำ
ให้ภพเข้ามา; เมื่อภพเข้ามา ย่อมทำให้ชาติเข้ามา; เมื่อชาติเข้ามา ย่อมทำให้
ชรามรณะเข้ามา.

....

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อน้ำในมหาสมุทรลง ย่อมทำให้น้ำในแม่น้ำใหญ่
ลดลง; เมื่อน้ำในแม่น้ำใหญ่ลดลง ย่อมทำให้น้ำในแม่น้ำน้อยลดลง; เมื่อน้ำใน
แม่น้ำน้อยลดลง ย่อมทำให้น้ำที่ทะเลใหญ่ลดลง; เมื่อน้ำที่ทะเลใหญ่ลดลง ย่อม
ทำให้น้ำที่ทะเลน้อยลดลง, ฉะนั้น; คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉะนั้น : เมื่อ

๑. สุตกรที่ ๘ มหาวรรค อภิสมยสังยุตต์ ปิณฑ. ตี. ๑๖/๔๔๗/๒๖๗, สรรตถกถาทั้งสามที่ เสธวัน.

อวิชชาออกไป (อุปนตฺ) ย่อมทำให้สังขารทั้งหลายออกไป (สงฺขาระ อุปปาเปติ); เมื่อสังขารทั้งหลายออกไป ย่อมทำให้วิญญาณะออกไป; เมื่อวิญญาณะออกไป ย่อมทำให้นามรูปออกไป; เมื่อนามรูปออกไป ย่อมทำให้สฬายตนะออกไป; เมื่อสฬายตนะออกไป ย่อมทำให้ผัสสะออกไป; เมื่อผัสสะออกไป ย่อมทำให้เวทนาออกไป; เมื่อเวทนาออกไป ย่อมทำให้ตัณหาออกไป; เมื่อตัณหาออกไป ย่อมทำให้อุปาทานออกไป; เมื่ออุปาทานออกไป ย่อมทำให้ภพออกไป; เมื่อภพออกไป ย่อมทำให้ชาติออกไป; เมื่อชาติออกไป ย่อมทำให้ชราวมรณะออกไป, กังนี้ แล.

(ข. ว่าด้วย ความสำคัญ ๖ เรื่อง)

การเห็นปัจฉิมมุขปาฐะ ชื่อว่าการเห็นธรรม^๑

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ก็แล คำนี้ เป็นคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วว่า “ผู้ใดเห็นปัจฉิมมุขปาฐะ, ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม; ผู้ใดเห็นธรรม, ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปัจฉิมมุขปาฐะ”. ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่าปัจฉิมมุขปาฐะ (ธรรมอาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้น); กล่าวคือ ปัญญาพานั้นทั้งหลาย.

๑. มหาหัตถิปโตปมสูตร ม. ม. ๑๒/๓๕๘, ๓๖๐/๓๔๖, พระสงฆ์บุรุษกล่าวแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เวทวัน.

ว่าด้วยลักษณะเป็นต้นของปฏิจจฯ

๕๓

ธรรมใด เป็นความพอใจ (จฺนฺโต) เป็นความอาลัย (ธโร) เป็นความติดตาม (จฺนฺโต) เป็นความสยบมัวเมา (ธโร) ในอุปาทานขันธทั้งหลาย & ประการ เหล่านี้, ธรรมนั้น ชื่อว่า เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์ (ทุกฺขสมุทฺตโย).

ธรรมใด เป็นความนำออกซึ่งฉันทราคะ (จฺนฺตฺวาวิณโย) เป็นความละขาดซึ่งฉันทราคะ (จฺนฺตฺวาวิณโย) ในอุปาทานขันธทั้งหลาย & ประการ เหล่านี้, ธรรมนั้น ชื่อว่า ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ (ทุกฺขนิโรธ).

ดูก่อนท่านผู้น้อยทั้งหลาย ! ด้วยการใช้ปฏิบัติมีประมาณเพียงเท่านั้นแล คำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่าเป็นสิ่งที่ภิกษุประพฤติกะทำให้มากแล้วดังนี้.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาควรถือว่า คำกล่าวของพระสงฆ์รับทราบในลักษณะเช่นนี้ มีความหมายเท่ากับเป็นพุทธภาษิตที่มีอยู่ว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นศตกาต; ผู้ใดเห็นศตกาต ผู้นั้นเห็นธรรม”; ซึ่งเป็นเครื่องแก่ปฏิจจสมุปปาท ว่าเป็นถ้อยธรรม ที่มีค่าเท่ากับว่าเห็นแล้ว เป็นการเห็นผลสกต ในรูปแห่งธรรม หรือธรรมภาษ นั้นเอง. ข้อนี้แสดงว่า เรื่องปฏิจจสมุปปาท เป็นเรื่องที่ดีกว่าสนใจ กว่าเรื่องอื่นๆ ที่เรียกว่า “ธรรม” ใดๆ.

ปฏิจจสมุปปาทคือกฎแห่งธรรมจติ – ธรรมนิยาม (ในฐานะเป็นกฎสูงสุดของธรรมชาติ)^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! เราจักแสดงซึ่งปฏิจจสมุปปาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติอาศัยกันแล้วเกิดขึ้น) แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลาย จงฟังซึ่งปฏิจจสมุปปาทนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้.

๑. สูตรที่ ๑๐ อาทรรพวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. ซี. ๖๖/๓๐/๖๑, ถัดจากภิกษุทั้งหลาย ที่เชตะวัน เมืองสาวัตถี.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ปัจจุสมุปบาท เป็นอย่างไรเล่า?

(๑) ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะชาติเป็นปัจจย ชรามรณะย่อมมี.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมชาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมตา (ธัมมฐิตตา), คือความเป็นกฏตายตัวแห่งธรรมตา (ธัมมนิยามตา), คือความที่เมื่อสิ่งหนึ่งสิ่งหนึ่งเป็นปัจจย สิ่งหนึ่งจึงเกิดขึ้น (อิทัปปัจจยตา).

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมชาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมทั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการทรงายของที่คว่ำ; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า “ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงมาดู : เพราะชาติเป็นปัจจย ชรามรณะย่อมมี” ดังนี้.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุทั้งนี้แล : ธรรมชาตุนั้น ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญตตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อสิ่งหนึ่งสิ่งหนึ่งเป็นปัจจย สิ่งหนึ่งจึงเกิดขึ้น; ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปัจจุสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๒) ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะภพเป็นปัจจย ชาติย่อมมี.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมชาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว; คือความตั้งอยู่

แห่งธรรมตา, คือความเป็นกฏตายตัวแห่งธรรมตา, คือความที่เมื่อมสังนสังน
เป็นบัจฉัย สังนสังนจึงเกิดขึ้น.

ทถาคค ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมธาตุนั้น; กรณรู้
พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมทัง
ขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการทงายของทีควา;
และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า “ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงมาตุ : เพราะภาพ
เป็นบัจฉัย ชาติย่อมมี” ดังนี้.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมธาตุดุโค ในกรณีนั้น
อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็น
อย่างนั้น, เป็น อนัญญตถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา
คือความที่เมื่อมสังนสังนเป็นบัจฉัย สังนสังนจึงเกิดขึ้น; ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมน
เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๑) ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอุปาทานเป็นบัจฉัย ภาพย่อมมี.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคคทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม,
จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมธาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่ล้วนในเทยว; คือความตั้งอยู่
แห่งธรรมตา, คือความเป็นกฏตายตัวแห่งธรรมตา, คือความที่เมื่อมสังนสังน
เป็นบัจฉัย สังนสังนจึงเกิดขึ้น.

ทถาคค ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมธาตุนั้น; กรณรู้
พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมทัง

ขึ้นไว้ ย่อมเป็ดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหงายของทีคว่า;
และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า “ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงมาดู : เพราะอุปาทาน
เป็นปัจจัย ภาพย่อมมี” ดังนี้

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมชาติใด ในกรณีนั้น
อันเป็น ชาติตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิชาติตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็น
อย่างนั้น, เป็น อนัญญัตตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา
คือความที่มีอันสิ่งหนึ่งเป็นปัจจัย สิ่งหนึ่งจึงเกิดขึ้น ; ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรม
เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๔) ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะค้นหาเป็นปัจจัย อุปาทานย่อมมี.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม,
จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมชาตินั้น ย่อมคงอยู่เดิมนั้นเทียว; คือความตั้งอยู่
แห่งธรรมชา, คือความเป็นกฏตายตัวแห่งธรรมชา, คือความที่เมื่อมีสิ่งหนึ่ง
เป็นปัจจัย สิ่งหนึ่งจึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมชาตินั้น; ครั้นรู้
พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้
ย่อมเป็ดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหงายของทีคว่า และได้
กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า “ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู : เพราะค้นหา
เป็นปัจจัย อุปาทานย่อมมี” ดังนี้.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมชาติใด ในกรณีนั้น
อันเป็น ชาติตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิชาติตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็น

อย่างนั้น, เป็น อนัญญตดา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยดา คือความที่เมื่อมีสิ่งหนึ่งเป็นปัจจัย สิ่งหนึ่งจึงเกิดขึ้น; ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๕) ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาย่อมมี.

ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมชาตุนั้น ย่อมคงอยู่แล้วนั้นเทียว; คือความคงอยู่แห่งธรรมดา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา, คือความที่เมื่อมีสิ่งหนึ่งเป็นปัจจัย สิ่งหนึ่งจึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมชาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมทักขณไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการทงายของทักขณ; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า “ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาตุ : เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาย่อมมี” ดังนี้.

ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมชาตุดิ ในกรณีนั้น อันเป็น ตตดา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตตดา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญตดา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยดา คือความที่เมื่อมีสิ่งหนึ่งเป็นปัจจัย สิ่งหนึ่งจึงเกิดขึ้น; ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๖) ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาย่อมมี.

ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมชาตุนั้น ย่อมคงอยู่แล้วนั้นเทียว; คือความคงอยู่

แห่งธรรมตา, คือความเป็นกฏตายตัวแห่งธรรมตา, คือความที่เมื่อมสังนสังน
เป็นบัจจย สังนสังนจึงเกิดขึ้น.

ทถาคค ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมชาตุนั้น; ครั้นรู้
พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมทัก
ขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหยายของทองคำ;
และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า “ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู : เพราะ
ผัสสะเป็นบัจจย เวทนาข้อมม” ดังนี้.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมชาติตูก ในกรณีนั้น
อันเป็นตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็น
อย่างนั้น, เป็น อนัญญตถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา
คือความที่เมื่อมสังนสังนเป็นบัจจย สังนสังนจึงเกิดขึ้น; ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรม
เราเรียกว่า ปฏิจลสมุปปาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๑) ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะสพายคณะเป็นบัจจย ผัสสะย่อมมี.

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคคทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม,
จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมชาตุนั้น ย่อมคงอยู่แน่นอนแท้; คือความคงอยู่
แห่งธรรมตา, คือความเป็นกฏตายตัวแห่งธรรมตา, คือความที่เมื่อมสังนสังน
เป็นบัจจย สังนสังนจึงเกิดขึ้น.

ทถาคค ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมชาตุนั้น; ครั้นรู้
พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมทัก
ขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหยายของทองคำ;

และได้กล่าวไว้ในบทนี้ว่า “ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู : เพราะสพายตนะเป็นปัจจุจฯ ผัสสะย่อมมี” ดังนี้.

ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมชาติใด ในกรณีนั้น อันเป็น คตตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตตตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น ฉนัญญุตตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งหนึ่งเป็นปัจจุจฯ สิ่งหนึ่งจึงเกิดขึ้น; ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจตมูลกาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๔) ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะนามรูปเป็นปัจจุจฯ สพายตนะย่อมมี.

ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมชาติอันนี้ ย่อมตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมตา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมตา, คือความที่เมื่อมีสิ่งหนึ่งเป็นปัจจุจฯ สิ่งหนึ่งจึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมตาอันนี้; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเบิกเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการทรงายของทองคำ; และได้กล่าวไว้ในบทนี้ว่า “ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู : เพราะนามรูปเป็นปัจจุจฯ สพายตนะย่อมมี” ดังนี้.

ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมชาติใด ในกรณีนั้น อันเป็น คตตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตตตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็น

อย่างนั้น, เป็น อนัญญตดา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งหนึ่งเป็นปัจจัย สิ่งหนึ่งจึงเกิดขึ้น; ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจสมุปปาต (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๙) ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะวิญญานเป็นปัจจัย นามรูปย่อมมี.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมชาติอัน ย่อมคงอยู่แล้วนั้นแท้; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมตา; คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมตา; คือความที่เมื่อมีสิ่งหนึ่งเป็นปัจจัย สิ่งหนึ่งจึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมชาตินั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหยางของที่คว่ำ; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า “ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู : “เพราะวิญญานเป็นปัจจัย นามรูปย่อมมี” ดังนี้.

ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมชาติใด ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญตดา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งหนึ่งเป็นปัจจัย สิ่งหนึ่งจึงเกิดขึ้น; ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจสมุปปาต (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๑๐) ทุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญานย่อมมี.

ว่าด้วยลักษณะเป็นต้นของปัจจุจ ๔

๕๓

ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมชาตุนั้น ย่อมคงอยู่แล้วนั้นแท้; คือความคงอยู่แห่งธรรมตา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมตา, คือความที่เมื่อมสังนสังน เป็นปัจจัย สังนสังนจึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมชาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเป็นเคสยะ ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหงายของทองคำ; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาตุ : เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณย่อมมี" ดังนี้.

ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมชาตุนั้น ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญตถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อธิปปัจจยตา คือความที่เมื่อมสังนสังนเป็นปัจจัย สังนสังนจึงเกิดขึ้น; ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมที่เราเรียกว่า ปฏิจตมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๑๑) ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายย่อมมี.

ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมชาตุนั้น ย่อมคงอยู่แล้วนั้นแท้; คือความคงอยู่แห่งธรรมตา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมตา, คือความที่เมื่อมสังนสังนเป็นปัจจัย สังนสังนจึงเกิดขึ้น.

ตลกๆ ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมชาตินั้น; กระนั้น
พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้ง
ขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหยายของทีลว่า;
และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู : เพราะ
อวิชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายย่อมมี” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมชาติใด ในกรณีนี้
อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็น
อย่างนั้น, เป็น อนัญญตถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อธิปปัจจยตา
คือความที่เมื่อมีสิ่งหนึ่งเป็นปัจจัย สิ่งหนึ่งจึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรม
เราเรียกว่า ปฏิจลสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ ยากกันแล้วเกิดขึ้น).

ปฏิจลสมุปบาท เป็นเรื่องลึกและลึก

พระอานนท์ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “นาคัจจเร พระเจ้าข้า! ไม่เคยมีแล้ว
พระเจ้าข้า! จำแต่พระองค์เจ้าเรียว! ก็ปฏิจลสมุปบาทนี้ เราว่าลึกกว่าเป็นธรรมลึก ด้วย ข้าพเจ้าทราบดีว่า
เป็นธรรมลึกด้วย แต่ปรากฏแก่ข้าพระองค์เหมือนกับเป็นธรรมอื่น ๆ”.

๑. สูตรที่ ๑๐ ทุกขวรรค อภิสมมตสังคต นิตาน. ส. ๑๖/๑/๒๒๔, ตรีสแต่พระอานนท์ ที่กัมมาตัมมิกม;
นิตานทานสูตร มห. ที. ๑๐/๖๕/๕๗, ตรีสแต่พระอานนท์ ที่กัมมาตัมมิกม [นิตานทานสูตรไม่มี
คำว่า “เพราะไม่รู้” (อญญาณา)].
๒. ความลึกของปฏิจลสมุปบาทนี้ อรรถกถาอธิบายว่า เป็นของลึกเกินประมาณ และมีลักษณะปรากฏแก่
ผู้รู้ลึกกว่าลึกเหลือประมาณแล้ว เปรียบได้กับความลึกของมหาสมุทรที่มีอยู่ที่เชิงเขาตึก; ไม่เหมือนกับ
ความลึกของน้ำในตึก เพราะในน้ำที่ขุดขุดอยู่ใต้ ซึ่งหลุดจากใต้รู้ลึกว่าเป็นของลึก น่ากลัว แต่
ความจริงตื้นแก่เขา. ข้อความในอรรถกถาตอนนี้มีสิ่งที่ควรสังเกตเป็นพิเศษตรงที่กล่าวไว้ว่า มีมหาสมุทร
อันลึกเหลือประมาณ ตั้งอยู่ที่เชิงเขาตึก คือเขาตึกมัลล. ผู้ใดฟังในบัดนี้ ไม่อาจจะเข้าใจได้ เพราะ
มหาสมุทรอันเกิด ในบัดนี้ อยู่ไกลเชิงเขาตึกมัลลซึ่งพ้นไป แต่เมื่ออุปมาตรงกับเขาตึกอันที่กัณฐกวิชยา
แห่งอุบลปัจจุบันได้มีตึกกันว่า ประเทศอันเกิดสมัยที่กัณฐกวิชยา พ้นที่ระหว่างภูเขาตึกมาลงทางเหนือ กับ
ภูเขาตึกทางใต้ในตึกเป็นทะเล. ดังนั้นข้อความในอรรถกถาจะถูกต้องหรือเพื่อเจ้าประการใด
ขอฝากไว้เพื่อการพิจารณา. —อรรถกถา สมังคตวิภังค ภาค ๒ หน้า ๑๐๖. นอกจากนี้ ก็ยังมีพระบาลี
(สตุต. อ. ๒๓/๑๐๒/๑๓) ที่กล่าวว่าเขาตึกนั้นยังถึงในมหาสมุทร ถึงถึง ๔๔,๐๐๐ โยชน์;
นับว่าเป็นสิ่งที่ยังเข้าใจไม่ได้ จะต้องค้นคว้ากันต่อไป.

ก่อนอนานท์! อย่ากล่าวอย่างนั้น. ก่อนอนานท์! อย่ากล่าวอย่างนั้น. ก็ปัจจุสมุปบาท^๕ ลึกซึ้งด้วย มีลักษณะเป็นธรรมลึกซึ้งด้วย. ก่อนอนานท์! เพราะไม่รู้ เพราะไม่รู้ตามลำดับ เพราะไม่แทงตลอด ซึ่งธรรมคือปัจจุสมุปบาท^๕ (จิตของ) หมู่สัตว์^๖ จึงเป็นเหมือนกลุ่มค้ายุ้ง ยุ่งเหยิงเหมือนความยุ่งของหมู่ค้ายุ้งที่หนาแน่นไปค้ายุ้ง พั่นกันยุ่งเหมือนเชิงหม้อญะ และหยาบัพพะอย่างนี้: ย่อมไม่ล่วงพ้นซึ่งสังสาร ที่เป็นอบาย ทุกคติ วินิบาตไปได้.

ปัจจุสมุปบาท เป็นเรื่องลึกซึ้ง เท่ากับเรื่องนิพพาน^๗

ก่อนราชกุมาร! ความลึกซึ้งนี้ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า “ธรรมที่เราบรรลุแล้วนี้เป็นธรรมอันลึก สักว่เห็นได้ยาก ยากที่สักว่อื่นจะรู้ตาม เป็นธรรมระงับและประณีต ไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลงง่าย ๆ แห่งความตรึก เป็นของละเอียด เป็นวิสัยรู้ได้เฉพาะบัณฑิต. กัสสก็เหล่านี้ มีอาลัยเป็นที่มกขินติ ยินดีแล้วในอาลัย เพติดเพติดแล้วในอาลัย; สำหรับสักว่ผู้มีอาลัยเป็นที่มกขินติ ยินดีเพติดเพติดในอาลัยนั้น. ยากนักที่จะเห็นสิ่งนี้คือ ปัจจุสมุปบาท กล่าวคือความที่สิ่ง^๘ เป็นปัจจุขันธ์^๙ (อิทฺตปฺปจฺยควา ปัจจุสมุปฺปาโท); และยากนักที่จะเห็นแม้สิ่ง^{๑๐} ก็อนิพพาน อันเป็นธรรมเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง เป็นธรรมอันสลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งกัณหะ

๕. โพธิราชกุมารสูตร ราชวรรค ม.ม. ๑๑/๕๖๑/๕๐๘, ตรัสแก่โพธิราชกุมาร ที่โกณฑนปราสาท เมืองลุงสมารดิระ: ปาสาตีสสูตร ม.ม. ๑๒/๓๒๓/๓๒๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชทวัน. (มีเนื้อความเหมือนกันทุกตัวอักษรต่างกันแต่ว่าตรัสกันสงคราว เพราะตรัสแก่ผู้ฟังต่างคนกัน คือครั้งหนึ่งตรัสแก่โพธิราชกุมาร ครั้งหนึ่งตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย).

เป็นความขางคล้าย เป็นความคับไม่เหลือแห่งทุกข์. หากเราพึงแสดงธรรมแล้วสัตว์อื่นไม่พึงรู้ทั่วถึง ชื่อนั้นจักเป็นความเหินห่างแก่เรา, เป็นความลำบากแก่เรา. โอ, ราชกุมาร! ศาตอานันท์ (อนชุลริยา) เหล่านี้ ที่เราไม่เคยฟังมาก่อน ได้ปรากฏแจ่มแจ้งแก่เราว่า :-

“กถา^๑ ไม่ควรประกาศธรรมที่เราบรรลุได้แล้วโดยยาก.
 ธรรม^๒ สัตว์ทูลกระโตะปิดกั้นแล้ว ไม่รู้ได้โดย
 ง่ายเลย. สัตว์ผู้กำหนดแล้วด้วยราคะอันความมืด
 ห่อหุ้มแล้ว จักไม่เห็นธรรมอันไปทวนกระแส อันเป็น
 ธรรมละเอียด ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก เป็นอน^๓” ดังนี้.

(ยังมีอีกสูตรหนึ่ง^๔ ซึ่งมีเนื้อความเหมือนกันกับข้อความข้างบนนี้ แต่เป็นคำกล่าวของพระพุทธเจ้าวิปัสสี นำมาตรัสเล่าโดยพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ คงต่อไปนี้ :-)

ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ได้ทรงพระดำริว่า “ถ้าอย่างไร เราพึงแสดงธรรมเถิด” ดังนี้. ทูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำค่านั้น พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ได้ทรงพระดำริอีกว่า “ธรรมที่เราบรรลุแล้วนี้ เป็นธรรมอันลึก สัตว์อื่นเห็นได้ยาก ยากที่สัตว์อื่นจะรู้ตาม เป็นธรรมระบับและประณีต ไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลงง่าย ๆ แห่งความตริก เป็นของละเอียด เป็นวิสัยรู้ได้เฉพาะบัณฑิต. ก็สัตว์เหล่านั้น มีอาลัยเป็นที่มยินดี ยินดีแล้วในอาลัย เพลิดเพลินแล้วในอาลัย; สำหรับสัตว์ผู้มีอาลัยเป็นที่มา

๑. มหาลาภานสูตร มท. ที่. ๑๐/๔๑/๔๒, ๓๖๔-๓๖๕, ๓๖๖, ๓๖๗, ๓๖๘, ๓๖๙, ๓๗๐, ๓๗๑, ๓๗๒, ๓๗๓, ๓๗๔, ๓๗๕, ๓๗๖, ๓๗๗, ๓๗๘, ๓๗๙, ๓๘๐, ๓๘๑, ๓๘๒, ๓๘๓, ๓๘๔, ๓๘๕, ๓๘๖, ๓๘๗, ๓๘๘, ๓๘๙, ๓๙๐, ๓๙๑, ๓๙๒, ๓๙๓, ๓๙๔, ๓๙๕, ๓๙๖, ๓๙๗, ๓๙๘, ๓๙๙, ๔๐๐, ๔๐๑, ๔๐๒, ๔๐๓, ๔๐๔, ๔๐๕, ๔๐๖, ๔๐๗, ๔๐๘, ๔๐๙, ๔๑๐, ๔๑๑, ๔๑๒, ๔๑๓, ๔๑๔, ๔๑๕, ๔๑๖, ๔๑๗, ๔๑๘, ๔๑๙, ๔๒๐, ๔๒๑, ๔๒๒, ๔๒๓, ๔๒๔, ๔๒๕, ๔๒๖, ๔๒๗, ๔๒๘, ๔๒๙, ๔๓๐, ๔๓๑, ๔๓๒, ๔๓๓, ๔๓๔, ๔๓๕, ๔๓๖, ๔๓๗, ๔๓๘, ๔๓๙, ๔๔๐, ๔๔๑, ๔๔๒, ๔๔๓, ๔๔๔, ๔๔๕, ๔๔๖, ๔๔๗, ๔๔๘, ๔๔๙, ๔๕๐, ๔๕๑, ๔๕๒, ๔๕๓, ๔๕๔, ๔๕๕, ๔๕๖, ๔๕๗, ๔๕๘, ๔๕๙, ๔๖๐, ๔๖๑, ๔๖๒, ๔๖๓, ๔๖๔, ๔๖๕, ๔๖๖, ๔๖๗, ๔๖๘, ๔๖๙, ๔๗๐, ๔๗๑, ๔๗๒, ๔๗๓, ๔๗๔, ๔๗๕, ๔๗๖, ๔๗๗, ๔๗๘, ๔๗๙, ๔๘๐, ๔๘๑, ๔๘๒, ๔๘๓, ๔๘๔, ๔๘๕, ๔๘๖, ๔๘๗, ๔๘๘, ๔๘๙, ๔๙๐, ๔๙๑, ๔๙๒, ๔๙๓, ๔๙๔, ๔๙๕, ๔๙๖, ๔๙๗, ๔๙๘, ๔๙๙, ๕๐๐, ๕๐๑, ๕๐๒, ๕๐๓, ๕๐๔, ๕๐๕, ๕๐๖, ๕๐๗, ๕๐๘, ๕๐๙, ๕๑๐, ๕๑๑, ๕๑๒, ๕๑๓, ๕๑๔, ๕๑๕, ๕๑๖, ๕๑๗, ๕๑๘, ๕๑๙, ๕๒๐, ๕๒๑, ๕๒๒, ๕๒๓, ๕๒๔, ๕๒๕, ๕๒๖, ๕๒๗, ๕๒๘, ๕๒๙, ๕๓๐, ๕๓๑, ๕๓๒, ๕๓๓, ๕๓๔, ๕๓๕, ๕๓๖, ๕๓๗, ๕๓๘, ๕๓๙, ๕๔๐, ๕๔๑, ๕๔๒, ๕๔๓, ๕๔๔, ๕๔๕, ๕๔๖, ๕๔๗, ๕๔๘, ๕๔๙, ๕๕๐, ๕๕๑, ๕๕๒, ๕๕๓, ๕๕๔, ๕๕๕, ๕๕๖, ๕๕๗, ๕๕๘, ๕๕๙, ๕๖๐, ๕๖๑, ๕๖๒, ๕๖๓, ๕๖๔, ๕๖๕, ๕๖๖, ๕๖๗, ๕๖๘, ๕๖๙, ๕๗๐, ๕๗๑, ๕๗๒, ๕๗๓, ๕๗๔, ๕๗๕, ๕๗๖, ๕๗๗, ๕๗๘, ๕๗๙, ๕๘๐, ๕๘๑, ๕๘๒, ๕๘๓, ๕๘๔, ๕๘๕, ๕๘๖, ๕๘๗, ๕๘๘, ๕๘๙, ๕๙๐, ๕๙๑, ๕๙๒, ๕๙๓, ๕๙๔, ๕๙๕, ๕๙๖, ๕๙๗, ๕๙๘, ๕๙๙, ๖๐๐, ๖๐๑, ๖๐๒, ๖๐๓, ๖๐๔, ๖๐๕, ๖๐๖, ๖๐๗, ๖๐๘, ๖๐๙, ๖๑๐, ๖๑๑, ๖๑๒, ๖๑๓, ๖๑๔, ๖๑๕, ๖๑๖, ๖๑๗, ๖๑๘, ๖๑๙, ๖๒๐, ๖๒๑, ๖๒๒, ๖๒๓, ๖๒๔, ๖๒๕, ๖๒๖, ๖๒๗, ๖๒๘, ๖๒๙, ๖๓๐, ๖๓๑, ๖๓๒, ๖๓๓, ๖๓๔, ๖๓๕, ๖๓๖, ๖๓๗, ๖๓๘, ๖๓๙, ๖๔๐, ๖๔๑, ๖๔๒, ๖๔๓, ๖๔๔, ๖๔๕, ๖๔๖, ๖๔๗, ๖๔๘, ๖๔๙, ๖๕๐, ๖๕๑, ๖๕๒, ๖๕๓, ๖๕๔, ๖๕๕, ๖๕๖, ๖๕๗, ๖๕๘, ๖๕๙, ๖๖๐, ๖๖๑, ๖๖๒, ๖๖๓, ๖๖๔, ๖๖๕, ๖๖๖, ๖๖๗, ๖๖๘, ๖๖๙, ๖๗๐, ๖๗๑, ๖๗๒, ๖๗๓, ๖๗๔, ๖๗๕, ๖๗๖, ๖๗๗, ๖๗๘, ๖๗๙, ๖๘๐, ๖๘๑, ๖๘๒, ๖๘๓, ๖๘๔, ๖๘๕, ๖๘๖, ๖๘๗, ๖๘๘, ๖๘๙, ๖๙๐, ๖๙๑, ๖๙๒, ๖๙๓, ๖๙๔, ๖๙๕, ๖๙๖, ๖๙๗, ๖๙๘, ๖๙๙, ๗๐๐, ๗๐๑, ๗๐๒, ๗๐๓, ๗๐๔, ๗๐๕, ๗๐๖, ๗๐๗, ๗๐๘, ๗๐๙, ๗๑๐, ๗๑๑, ๗๑๒, ๗๑๓, ๗๑๔, ๗๑๕, ๗๑๖, ๗๑๗, ๗๑๘, ๗๑๙, ๗๒๐, ๗๒๑, ๗๒๒, ๗๒๓, ๗๒๔, ๗๒๕, ๗๒๖, ๗๒๗, ๗๒๘, ๗๒๙, ๗๓๐, ๗๓๑, ๗๓๒, ๗๓๓, ๗๓๔, ๗๓๕, ๗๓๖, ๗๓๗, ๗๓๘, ๗๓๙, ๗๔๐, ๗๔๑, ๗๔๒, ๗๔๓, ๗๔๔, ๗๔๕, ๗๔๖, ๗๔๗, ๗๔๘, ๗๔๙, ๗๕๐, ๗๕๑, ๗๕๒, ๗๕๓, ๗๕๔, ๗๕๕, ๗๕๖, ๗๕๗, ๗๕๘, ๗๕๙, ๗๖๐, ๗๖๑, ๗๖๒, ๗๖๓, ๗๖๔, ๗๖๕, ๗๖๖, ๗๖๗, ๗๖๘, ๗๖๙, ๗๗๐, ๗๗๑, ๗๗๒, ๗๗๓, ๗๗๔, ๗๗๕, ๗๗๖, ๗๗๗, ๗๗๘, ๗๗๙, ๗๘๐, ๗๘๑, ๗๘๒, ๗๘๓, ๗๘๔, ๗๘๕, ๗๘๖, ๗๘๗, ๗๘๘, ๗๘๙, ๗๙๐, ๗๙๑, ๗๙๒, ๗๙๓, ๗๙๔, ๗๙๕, ๗๙๖, ๗๙๗, ๗๙๘, ๗๙๙, ๘๐๐, ๘๐๑, ๘๐๒, ๘๐๓, ๘๐๔, ๘๐๕, ๘๐๖, ๘๐๗, ๘๐๘, ๘๐๙, ๘๑๐, ๘๑๑, ๘๑๒, ๘๑๓, ๘๑๔, ๘๑๕, ๘๑๖, ๘๑๗, ๘๑๘, ๘๑๙, ๘๒๐, ๘๒๑, ๘๒๒, ๘๒๓, ๘๒๔, ๘๒๕, ๘๒๖, ๘๒๗, ๘๒๘, ๘๒๙, ๘๓๐, ๘๓๑, ๘๓๒, ๘๓๓, ๘๓๔, ๘๓๕, ๘๓๖, ๘๓๗, ๘๓๘, ๘๓๙, ๘๔๐, ๘๔๑, ๘๔๒, ๘๔๓, ๘๔๔, ๘๔๕, ๘๔๖, ๘๔๗, ๘๔๘, ๘๔๙, ๘๕๐, ๘๕๑, ๘๕๒, ๘๕๓, ๘๕๔, ๘๕๕, ๘๕๖, ๘๕๗, ๘๕๘, ๘๕๙, ๘๖๐, ๘๖๑, ๘๖๒, ๘๖๓, ๘๖๔, ๘๖๕, ๘๖๖, ๘๖๗, ๘๖๘, ๘๖๙, ๘๗๐, ๘๗๑, ๘๗๒, ๘๗๓, ๘๗๔, ๘๗๕, ๘๗๖, ๘๗๗, ๘๗๘, ๘๗๙, ๘๘๐, ๘๘๑, ๘๘๒, ๘๘๓, ๘๘๔, ๘๘๕, ๘๘๖, ๘๘๗, ๘๘๘, ๘๘๙, ๘๙๐, ๘๙๑, ๘๙๒, ๘๙๓, ๘๙๔, ๘๙๕, ๘๙๖, ๘๙๗, ๘๙๘, ๘๙๙, ๙๐๐, ๙๐๑, ๙๐๒, ๙๐๓, ๙๐๔, ๙๐๕, ๙๐๖, ๙๐๗, ๙๐๘, ๙๐๙, ๙๑๐, ๙๑๑, ๙๑๒, ๙๑๓, ๙๑๔, ๙๑๕, ๙๑๖, ๙๑๗, ๙๑๘, ๙๑๙, ๙๒๐, ๙๒๑, ๙๒๒, ๙๒๓, ๙๒๔, ๙๒๕, ๙๒๖, ๙๒๗, ๙๒๘, ๙๒๙, ๙๓๐, ๙๓๑, ๙๓๒, ๙๓๓, ๙๓๔, ๙๓๕, ๙๓๖, ๙๓๗, ๙๓๘, ๙๓๙, ๙๔๐, ๙๔๑, ๙๔๒, ๙๔๓, ๙๔๔, ๙๔๕, ๙๔๖, ๙๔๗, ๙๔๘, ๙๔๙, ๙๕๐, ๙๕๑, ๙๕๒, ๙๕๓, ๙๕๔, ๙๕๕, ๙๕๖, ๙๕๗, ๙๕๘, ๙๕๙, ๙๖๐, ๙๖๑, ๙๖๒, ๙๖๓, ๙๖๔, ๙๖๕, ๙๖๖, ๙๖๗, ๙๖๘, ๙๖๙, ๙๗๐, ๙๗๑, ๙๗๒, ๙๗๓, ๙๗๔, ๙๗๕, ๙๗๖, ๙๗๗, ๙๗๘, ๙๗๙, ๙๘๐, ๙๘๑, ๙๘๒, ๙๘๓, ๙๘๔, ๙๘๕, ๙๘๖, ๙๘๗, ๙๘๘, ๙๘๙, ๙๙๐, ๙๙๑, ๙๙๒, ๙๙๓, ๙๙๔, ๙๙๕, ๙๙๖, ๙๙๗, ๙๙๘, ๙๙๙, ๑๐๐๐.

ยินดี ยินดีเฟลิตเฟลิตในอาลัยนั้น ยากนักที่จะเห็นสิ่งนี้ คือ อิทธิปัจจัยยตาปฏิจจ-
สมุปบาท (ปฏิจจสมุปบาท กล่าวคือความที่สิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัยแก่สิ่งนี้ ๆ); และยากนัก
ที่จะเห็นแม้สิ่งนี้ คือ นิพพาน อันเป็นธรรมเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง เป็นธรรม
อันสลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งทุกข์ เป็นความจางคลาย เป็นความดับ
ไม่เหลือแห่งทุกข์. หากเราพึงแสดงธรรมแล้ว สัตว์อื่นไม่พึงรู้ทั่วถึง ข้อนี้จักเป็น
ความเหนื่อยเปล่าแก่เรา, เป็นความลำบากแก่เรา” ดังนี้.

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ได้ยินว่า กาลาอันน่าเศร้า (อนจุลริยา) เหล่านี้
ซึ่งพระองค์ไม่เคยสกับมาแต่ก่อน ได้แจ่มแจ้งกะพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า
พระนามว่าวิปัสสี ดังนี้ว่า :-

“กาลนี้ ไม่ควรประกาศธรรมที่เราบรรลุได้แล้วโดยยาก.
ธรรมนี้ สัตว์ที่ถูกราคะโทสะปิดกั้นแล้ว ไม่รู้ได้โดย
ง่ายเลย. สัตว์ผู้กำหนดแล้วด้วยราคะอันความมืด
ห่อหุ้มแล้ว จักไม่เห็นธรรมอันไปทวนกระแส อันเป็น
ธรรมละเอียด ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก เป็นอณู”, ดังนี้ แล.

นรกเพราะไม่รู้ปฏิจจสมุปบาทอันยิ่งกว่านรกไหนหมด^๑

ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นรกชื่อว่ามหาปริฬาหะ มีอยู่. ในนรกนั้น, บุคคล
ยังเห็นรูปร่างใดอย่างหนึ่งได้ด้วยจักขุ แต่ได้เห็นรูปที่ไม่น่า/รารอนอย่างเดียว ไม่เห็น

๑. พุทธที่ ๓ ปปากวรวค สัจจสังยุตต์ มหาวรรค. ต. ๑๔/๕๖๒/๑๘๓๑, ครุสแกภิกษุทั้งหลาย ที่ภคิณภู-
บรรพต นครราชคฤห์; ในที่อื่น (สูตรที่ ๒ เทวทหวรรค สห. ต. ๑๔/๑๕๔/๒๑๔) พระองค์ตรัสเรียกนรก
ชนิดนี้ว่าผัสสยตถิกนรก ซึ่งก็ส่วนแต่เป็นนรกในปัจจุบันสำหรับสัตว์ที่ยังมีความรู้สึกอยู่ ด้วยกันทั้งนั้น.

รูปที่หน้าปรารณาเลย; เห็นรูปที่ไม่น่าใครอย่างเดียว ไม่เห็นรูปที่หน้าใครเลย; เห็นรูปที่ไม่น่าพอใจอย่างเดียว ไม่เห็นรูปที่หน้าพอใจเลย. ในนรกนั้น, บุคคลยังฟังเสียงอย่างใดอย่างหนึ่งได้ด้วยโสต แต่ได้ฟังเสียงที่ไม่น่าปรารณาอย่างเดียว ไม่ได้ฟังเสียงที่หน้าปรารณาเลย; ฟังเสียงที่ไม่น่าใครอย่างเดียว ไม่ได้ฟังเสียงที่หน้าใครเลย; ฟังเสียงที่ไม่น่าพอใจอย่างเดียว ไม่ได้ฟังเสียงที่หน้าพอใจเลย. ในนรกนั้น, บุคคลยังรู้สึกกลิ่นอย่างใดอย่างหนึ่งได้ด้วยนาสิก แต่ได้รู้สึกกลิ่นที่ไม่น่าปรารณาอย่างเดียว ไม่ได้รู้สึกกลิ่นที่หน้าปรารณาเลย; ได้รู้สึกกลิ่นที่ไม่น่าใครอย่างเดียว ไม่ได้รู้สึกกลิ่นที่หน้าใครเลย; ได้รู้สึกกลิ่นที่ไม่น่าพอใจอย่างเดียว ไม่ได้รู้สึกกลิ่นที่หน้าพอใจเลย. ในนรกนั้น, บุคคลยังลิ้มรสอย่างใดอย่างหนึ่งได้ด้วยลิ้น แต่ได้ลิ้มรสที่ไม่น่าปรารณาอย่างเดียว ไม่ได้ลิ้มรสที่หน้าปรารณาเลย; ได้ลิ้มรสที่ไม่น่าใครอย่างเดียว ไม่ได้ลิ้มรสที่หน้าใครเลย; ได้ลิ้มรสที่ไม่น่าพอใจอย่างเดียว ไม่ได้ลิ้มรสที่หน้าพอใจเลย. ในนรกนั้น, บุคคลยังถูกต้องไฉฐฐัพพะอย่างใดอย่างหนึ่งได้ด้วยกาย แต่ได้ถูกต้องไฉฐฐัพพะที่ไม่น่าปรารณาอย่างเดียว ไม่ได้ถูกต้องไฉฐฐัพพะที่หน้าปรารณาเลย; ได้ถูกต้องไฉฐฐัพพะที่ไม่น่าใครอย่างเดียว ไม่ได้ถูกต้องไฉฐฐัพพะที่หน้าใครเลย; ได้ถูกต้องไฉฐฐัพพะที่ไม่น่าพอใจอย่างเดียว ไม่ได้ถูกต้องไฉฐฐัพพะที่หน้าพอใจเลย. ในนรกนั้น, บุคคลยังรู้สึกสัมผัสมารมณอย่างใดอย่างหนึ่งได้ด้วยมโน แต่ได้รู้สึกสัมผัสมารมณที่ไม่น่าปรารณาอย่างเดียว ไม่ได้รู้สึกสัมผัสมารมณที่หน้าปรารณาเลย; ได้รู้สึกสัมผัสมารมณที่ไม่น่าใครอย่างเดียว ไม่ได้รู้สึกสัมผัสมารมณที่หน้าใครเลย; ได้รู้สึกสัมผัสมารมณที่ไม่น่าพอใจอย่างเดียว ไม่ได้รู้สึกสัมผัสมารมณที่หน้าพอใจเลย.

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว ภิกขุรูปหนึ่งได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ความเร่าร้อนนั้น ใหญ่หลวงหนอ. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ความเร่าร้อนนั้น ใหญ่หลวงนักหนอ. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มิไฉน พระเจ้าข้า : ความร้อนอื่นที่ใหญ่หลวงกว่า น่ากลัวกว่า กว่าความร้อนนี้”

ตูก่อนภิกษุ! มีอยู่ : ความเร้าร้อนอื่น ที่ใหญ่หลวงกว่า น่ากลัวกว่า
กว่าความร้อนนี้.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ความร้อนอื่นที่ใหญ่หลวงกว่า น่ากลัวกว่า
กว่าความร้อนนี้ เป็นอย่างไรเล่า?”

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมไม่รู้ชัด
ตามความเป็นจริงว่า “ทุกข์ เป็นอย่างนี้” ; ว่า “เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์ เป็น
อย่างนี้” ; ว่า “ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้” ; ว่า “ข้อปฏิบัติ
เครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้” ; สมณพราหมณ์
เหล่านั้นย่อมยินดีในสังขารทั้งหลาย อันเป็นไปพร้อมเพื่อชาติชรา มรณะ โสกะปริเวชะ-
ทุกข์ะโทมนัสอุปายาส ; สมณพราหมณ์เหล่านั้น กรณียกิจในสังขารทั้งหลาย เช่นนั้น
แล้ว, ย่อมปรุ่งแต่งซึ่งสังขารทั้งหลายอันเป็นไปพร้อมเพื่อชาติชรา มรณะ โสกะปริเวชะ-
ทุกข์ะโทมนัสอุปายาส ; สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น กรณียกิจซึ่งสังขารทั้งหลาย
เช่นนั้นแล้ว, ย่อมเร้าร้อนเพราะความเร้าร้อนแห่งชาติ (ความเกิด) บ้าง, ย่อม
เร้าร้อนเพราะความเร้าร้อนแห่งชราบ้าง, ย่อมเร้าร้อนเพราะความเร้าร้อนแห่ง
มรณะบ้าง, ย่อมเร้าร้อนเพราะความเร้าร้อนแห่งโสกะปริเวชะทุกข์ะโทมนัสอุปายาส
บ้าง : เรากล่าวว่า “สมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่พ้นจากชาติชรา มรณะ โสกะปริ-
เวชะทุกข์ะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย ก็ไม่พ้นจากทุกข์” ดังนี้.

(ฝ่ายภิกษุทั้งหลาย)

ตูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ชัด
ตามความเป็นจริงว่า “ทุกข์ เป็นอย่างนี้” ; ว่า “เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์

เป็นอย่างนั้นๆ”; ว่า “ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนั้นๆ”; ว่า “ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนั้นๆ”; สมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่ยินดีในสังขารทั้งหลาย อันเป็นไปพร้อมเพื่อชาติขรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโหมนัสสุปายาส; สมณพราหมณ์เหล่านั้น กรันไม่ยินดีในสังขารทั้งหลาย เช่นนั้นแล้ว, ย่อมไม่ปรุ่แต่งซึ่งสังขารทั้งหลายอันเป็นไปพร้อมเพื่อชาติขรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโหมนัสสุปายาส; สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น กรันไม่ปรุ่แต่งซึ่งสังขารทั้งหลาย เช่นนั้นแล้ว, ย่อมไม่เร้าร้อนเพราะความเร้าร้อนแห่งชาติ (ความเกิด) บ้าง ย่อมไม่เร้าร้อนเพราะความเร้าร้อนแห่งชราบ้าง ย่อมไม่เร้าร้อนเพราะความเร้าร้อนแห่งมรณะบ้าง ย่อมไม่เร้าร้อนเพราะความเร้าร้อนแห่งโสกะ ปริเทวะทุกขะโหมนัสสุปายาสบ้าง : เรากล่าวว่า “สมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมหลุดพ้นจากชาติขรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโหมนัสสุปายาสทั้งหลาย คือ หลุดพ้นจากทุกข์” ดังนี้.

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุนั้น ในกรณีนี้ พวกเธอทั้งหลาย พึงทำความเพียร เพื่อให้รู้ตามที่เป็นจริงว่า “ทุกข์เป็นอย่างนั้นๆ”; ว่า “เหตุให้เกิดขันธ์แห่งทุกข์ เป็นอย่างนั้นๆ”; ว่า “ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนั้นๆ”; ว่า “ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนั้นๆ”; ดังนี้.

หมายเหตุสรุปรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า นรกที่ร้อนยิ่งกว่านรกนั้น ก็ชนรกแห่งการไม่รู้ไม่เห็นซึ่งอริยสัจสี่; อริยสัจสี่โดยสมบูรณ์นั้นคือปัจจุจฉมฺพาท ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ในสูตรที่ ๑ มหาวรรคกถ. อ. ๒๐/๒๔๗/๕๐๑. ซึ่งได้นำมาใส่ไว้ในหนังสือเล่มนี้ โดยตัวชื่อว่า “อริยสัจจในรูปแห่งปัจจุจฉมฺพาท มีในขณะแห่งเวทนา”; โดยเฉพาะอย่างยิ่งในขณะที่กำลังสวททุกข์ อันเกิดมาจากชาติ เป็นต้น; ทั้งนี้ นรกที่เกิดมาจากการไม่เห็นอริยสัจสี่ จึงเป็นนรกแห่งการไม่เห็นปัจจุจฉมฺพาท นั่นเอง; เรียกสั้นๆ ในที่นี้ว่า “นรกปัจจุจฉมฺพาท ร้อนยิ่งกว่านรก”.

ผู้แสดงธรรมโดยหลักปฏิจสัมปทาเท่านั้น จึงชื่อว่า “เป็นธรรมกถึก”^๑

ครั้งหนึ่ง ที่พระเชตะวัน ภิกษุรูปหนึ่งได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ แล้วทูลตามว่า
“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ที่กล่าวกันว่า “ธรรมกถึก – ธรรมกถึก” ดังนี้; ภิกษุชื่อ
ว่าเป็นธรรมกถึก ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ พระเจ้าข้า?” ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทูลตอบว่า “ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความ
เบื่อน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งขราและมรณะ
อยู่ชั่ว; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุธรรมกถึก” ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อน่าย เพื่อความคลาย
กำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งชาติ อยู่ชั่ว; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียก
ภิกษุนั้นว่า “ภิกษุธรรมกถึก”.

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อน่าย เพื่อความคลาย
กำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งภพ อยู่ชั่ว; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียก
ภิกษุนั้นว่า “ภิกษุธรรมกถึก”.

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อน่าย เพื่อความคลาย
กำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งอุปาทาน อยู่ชั่ว; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะ
เรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุธรรมกถึก”.

๑. สูตรที่ ๖ อาทรรพก นิทานสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๒๒/๔๖, ศรัสแก่ภิกษุรูปหนึ่ง ที่เชตะวัน.

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลาย
กำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งตัณหา อยู่ไฉน; ก็เป็นการสมควรที่จะ
เรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุธรรมกถึก”.

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลาย
กำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งเวทนา อยู่ไฉน; ก็เป็นการสมควรที่จะ
เรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุธรรมกถึก”.

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลาย
กำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งผัสสะ อยู่ไฉน; ก็เป็นการสมควรที่จะ
เรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุธรรมกถึก”.

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลาย
กำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งสพายนะ อยู่ไฉน; ก็เป็นการสมควร
ที่จะเรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุธรรมกถึก”.

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลาย
กำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งนามรูป อยู่ไฉน; ก็เป็นการสมควรที่จะ
เรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุธรรมกถึก”.

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลาย
กำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งวิญญาณ อยู่ไฉน; ก็เป็นการสมควรเพื่อ
จะเรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุธรรมกถึก”.

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลาย
กำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งสังขารทั้งหลาย อยู่ชั่ว; ก็เป็นการสมควร
เพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุธรรมกติก”.

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลาย
กำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งอวิชชา อยู่ชั่ว; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะ
เรียกภิกษุนั้นว่า “ภิกษุธรรมกติก”, ดังนี้ แล.

(๑. ว่าด้วย วัตถุประสงค์ ๒ เรื่อง)

ปฏิจลสมุปบาท ทำให้อยู่เห็นอความ และความไม่พองสิ่งทั้งปวง

ขณะละสังขารพราหมณ์ ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วทูลถามว่า “ข้าแต่พระโคตม
ผู้เจริญ! สิ่งทั้งปวง มีอยู่หรือหนอ?”

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสตอบว่า “ดูก่อนพราหมณ์! ถ้ากล่าวที่ยืนอันลงไปด้วย
ปฏิจว่า ‘สิ่งทั้งปวง มีอยู่’ ดังนี้ : นี้ เป็นส่วนสุก (มีใช้ทางสายกลาง)^๑ ที่หนึ่ง”.

๑. สูตรที่ ๗ ทนบติวรวก อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ตี. ๑๖/๔/๑๑๗๒, ครุสแกธชาดกโสณพราหมณ์ ที่เชตวัน.
๒. คำว่า “ส่วนสุก” ในกรณีอย่างนี้ หมายถึงปฏิจหรือความนึกเห็นที่ดำเนินไปสู่ทุกแห่ง ในทิศทางใดทางหนึ่ง
มีลักษณะเป็นความลึกลับที่หมายในลักษณะที่เป็นตัวเป็นตนหรือตรงกันข้าม. ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงมีหลักการของพระองค์ที่ไม่เล่นไปสุดเหวี่ยงหรือสุดโต่ง อย่างนั้นอย่างนี้ แต่กระตังไปในลักษณะที่
เป็นวิทกาศตรว่า เมื่อสิ่งไม่มี สิ่งนี้มี เมื่อสิ่งนี้กับ สิ่งนี้จึงกับ ในลักษณะที่ทยอยๆ กันไปไม่มีสิ่งใด
เกิดหรือดับได้ โดยลำพังตัวมันเอง; ดังนั้น จึงไม่มีปฏิจว่า “สิ่งทั้งปวงมีอยู่” หรือว่า “สิ่งทั้งปวงไม่มี”.

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็สิ่งทั้งปวง ไม่มีอยู่หรือ?”

ดูก่อนพราหมณ์! คำกล่าวที่ยืนยันลงไปด้วยทัญญูว่า “สิ่งทั้งปวง ไม่มีอยู่”
ดังนี้ : น เป็นส่วนสุด (มิใช่ทางสายกลาง) ที่สอง.

ดูก่อนพราหมณ์! ตถาคต ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหา
ส่วนสุดทั้งสองนั้น คือตถาคต ย่อมแสดงดังนี้ว่า “เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร
ทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ... ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ขรามรณะ โสกะปริเหวะทุกขะโหมนสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิด
ขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะการมีอย่างกลายกลับไปโดยไม่เหลือแห่งอวิชชาแน่นแน้เที่ยง, จึงมีความคับ
แห่งสังขาร; เพราะมีความคับแห่งสังขาร จึงมีความคับแห่งวิญญาณ; ฯลฯ
.... ฯลฯ ฯลฯ; เพราะมีความคับแห่งชาตินั้นแล ขรามรณะ โสกะปริเหวะ-
ทุกขะโหมนสอุปายาสทั้งหลาย จึงกลับสิ้น : ความคับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี
ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้.

พราหมณ์นั้น กล่าวสรรเสริญพระธรรมโอวาทนั้นแล้ว ประกาศตนเป็นผู้รับนับถือพระพุทธ-
ศาสนา จนตลอดชีวิต, ดังนี้.

ไม่มีผู้หนึ่ง หรือผู้อื่น ในปัจจุจฉสมุปปาต^๑

ครั้งหนึ่ง ที่พระเชตะวัน พวกรมโกลนหนึ่งได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ แล้วได้
ทูลถามว่า “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ผู้หนึ่งกระทำ; ผู้หนึ่งเสวย (ผล) ดังนั้นหรือ
พระเจ้าข้า?”

๑. สุตตที่ ๖ กปะกัถวรรค ธัมมยสังคกัถ นิกาย. ๙. ๑๖/๑๐/๑๘๐, ทรงแสดงพราหมณ์ผู้หนึ่ง ที่เชตะวัน.

ว่าด้วยลักษณะเป็นต้นของปัจจุจ

๒๓

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสตอบว่า “ดูก่อนพราหมณ์! คำกล่าวที่ยืนยันลงไปด้วย
ทิวฐีว่า ‘ผู้หนึ่งกระทำ; ผู้หนึ่งเสวย (ผล)’ ทั้งนี้ : นี่เป็นส่วนสุด (ไม่ใช่สายกลาง)
ที่หนึ่ง”.

“ข้าแต่พระโคตมสมุจเรญ! ก็ผู้หนึ่งกระทำ; ผู้หนึ่งเสวย (ผล) หรือ
พระเจ้าข้า?”

ดูก่อนพราหมณ์! คำกล่าวที่ยืนยันลงไปด้วยทิวฐีว่า “ผู้หนึ่งกระทำ; ผู้
หนึ่งเสวย (ผล)” ทั้งนี้ : นี่เป็นส่วนสุด (ไม่ใช่สายกลาง) ที่สอง.

ดูก่อนพราหมณ์! ตถาคต ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหา
ส่วนสุดทั้งสองนั้น คือตถาคต ย่อมแสดงทั้งนี้ว่า เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร
ทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ฯลฯ ฯลฯ
เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิด
ขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายกันไปโดยไม่เหลือแห่งอวิชชาอันนั้นแท้, จึงมีความดับ
แห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; ฯลฯ
.... ฯลฯ เพราะมีความดับแห่งชาติอันแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-
โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วย
อาการอย่างนี้, ทั้งนี้.

พราหมณ์นั้น กล่าวสรรเสริญพระธรรมโยวาทนั้นแล้ว ประกาศตนเป็นอุบาสกผู้รับนัตถิ
พระพุทธานุสาสนา จนตลอดชีวิต, ทั้งนี้ แล.

กายนี้ไม่ใช่ของใคร เป็นเพียงกระแสปัจฉิมปาฐก^๖

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! กายนี้ ไม่ใช่ของเธอตลอด และทั้งไม่ใช่ของบุคคลเหล่านั้น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! กรรมเก่า (กาย) นี้ อันเธอทั้งหลาย พึงเห็นว่า เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น (อภิสงฺขต), เป็นสิ่งที่ปัจจัยทำให้เกิดความรู้สึกขึ้น (อภิสมฺเพตฺต), เป็นสิ่งที่มีความรู้สึกต่ออารมณ์ได้ (เวทนี).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกรณีของกายนั้น อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อมทำไว้ในใจโดยแยบคายเป็นอย่างดี ซึ่งปัจฉิมปาฐกนั้นเพียง ทังนี้ว่า ถ้ายอการอย่างนี้ : เพราะสิ่งนี้มี, สิ่งนี้จึงมี; เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้, สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น. เพราะสิ่งนี้ไม่มี, สิ่งนี้จึงไม่มี; เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้, สิ่งนี้จึงดับไป : ข้อนี้ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ฯลฯ เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเหวะทุกขะ โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ถ้ายอการอย่างนี้.

เพราะความจางกลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งอวิชชาที่นั่นเพียง, จึงมีความดับแห่งสังขาร, เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; ฯลฯ เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเหวะทุกขะ-โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ถ้ายอการอย่างนี้, ทังนี้ แล.

๕. สูตรที่ ๗ กุสราศคคิยวรรต นิทานสังยุตต์ นิทาน. ส. ๖๖/๑๗/๑๔๓, อรรถกถาภิกษุทั้งหลาย ที่เขากัน.

**ปฏิจสมุปบาทเป็นธรรมที่ทรงแสดง
เพื่อให้รู้ถึงความสำคัญบุคคลตัวตนเราเขา
(เพื่อขจัดสงสัยสัททปฏิเป็นต้น)^๑**

ภูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่
ของภุสสัตว์ทั้งหลาย, หรือว่า เพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสีสัตว์ทั้งหลาย. อาหาร ๔ อย่าง
เป็นอย่างไรเล่า? สัตว์อย่างคือ (๑) กพพิการาหาร ที่เหยาบบ้าง ละเอียตบ้าง, (๒) ผัสสะ,
(๓) มโนสัญเจตนา, (๔) วิญญาณ. ภูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้
ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของภุสสัตว์ทั้งหลาย, หรือว่า เพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสีสัตว์
ทั้งหลาย.

ภิกษุทั้งหลาย! ภูก่อนภิกษุทั้งหลาย! “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ใครเล่า ย่อมกลืน
กินซึ่งวิญญาณาหาร พระเจ้าข้า?”

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสตอบว่า “นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย ;
เราย่อมไม่กล่าวว่า ‘บุคคลย่อมกลืนกิน’ ดังนี้ ; ถ้าเราได้อีกกล่าวว่า ‘บุคคลย่อมกลืนกิน’
ดังนี้ นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาในข้อนี้ ที่ควรถามขึ้นว่า ‘ก็ใครเล่า ย่อมกลืนกิน (ซึ่ง
วิญญาณาหาร) พระเจ้าข้า?’ ดังนี้. ก็เรามีได้กล่าวอย่างนั้น, ถ้าผู้ใดจะพึงถามเรา ผู้มีได้
กล่าวอย่างนั้นเช่นนั้นว่า ‘ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! วิญญาณาหาร ย่อมมีเพื่ออะไรเล่าหนอ’
ดังนี้แล้ว, นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาที่ควรแก่ความเป็นปัญหา. ถ้าเจตนาที่ควรเจตนา
ในปัญหาข้อนี้ ย่อมมีว่า ‘วิญญาณาหาร ย่อมมีเพื่อความเกิดชนแห่งภพใหม่’

๑. สูตรที่ ๒ ข: ๒๒๖/๑๕/๓๖, ๓๖/๑๕/๓๖, ๓๖/๑๕/๓๖, ๓๖/๑๕/๓๖, ๓๖/๑๕/๓๖, ๓๖/๑๕/๓๖, ๓๖/๑๕/๓๖, ๓๖/๑๕/๓๖, ๓๖/๑๕/๓๖, ๓๖/๑๕/๓๖.

ต่อไป. เมื่อถูกตะ (ความเป็นภพ) นั้น มีอยู่, สฬายตนะย่อมมี; เพราะมี
สฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ (การสัมผัส)', ดังนี้".

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ใครเล่า ย่อมสัมผัส พระเจ้าข้า?"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย : เราย่อมไม่กล่าวว่า "บุคคล
ย่อมสัมผัส" ดังนี้ : ถ้าเราได้กล่าวว่า "บุคคล ย่อมสัมผัส" ดังนี้ นั่นแหละจึงจะเป็น
ปัญหาในข้อนี้ ที่ควรถามขึ้นว่า "ก็ใครเล่า ย่อมสัมผัส พระเจ้าข้า?" ดังนี้. ก็เรามีได้
กล่าวอย่างนั้น, ถ้าผู้ใดจะฟังถามเรา ผู้มีได้กล่าวอย่างนั้น เช่นว่า "ผัสสะมี เพราะมี
อะไรเป็นปัจจัย พระเจ้าข้า?" ดังนี้แล้ว นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาที่ควรแก้ความ
เป็นปัญหา. คำเฉลยที่ควรเฉลยในปัญหาข้อนี้ ย่อมมีว่า "เพราะมีสฬายตนะ
เป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา (ความรู้สึก
ต่ออารมณ์)", ดังนี้.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ใครเล่า ย่อมรู้สึกต่ออารมณ์ พระเจ้าข้า?"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย : เราย่อมไม่กล่าวว่า "บุคคลย่อม
รู้สึกต่ออารมณ์" ดังนี้ : ถ้าเราได้กล่าวว่า "บุคคลย่อมรู้สึกต่ออารมณ์" ดังนี้ นั่นแหละ
จึงจะเป็นปัญหาในข้อนี้ ที่ควรถามขึ้นว่า "ก็ใครเล่า ย่อมรู้สึกต่ออารมณ์ พระเจ้าข้า?"
ดังนี้. ก็เรามีได้กล่าวอย่างนั้น, ถ้าผู้ใดจะฟังถามเรา ผู้มีได้กล่าวอย่างนั้น เช่นว่า
"เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมีเวทนาพระเจ้าข้า?" ดังนี้แล้ว นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหา
ที่ควรแก้ความเป็นปัญหา. คำเฉลยที่ควรเฉลยในปัญหาข้อนี้ ย่อมมีว่า "เพราะมี
ผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา (ความ
อยาก)", ดังนี้.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ใครเล่า ย่อมอยาก พระเจ้าข้า?”

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย : เราย่อมไม่กล่าวว่า “บุคคลย่อมอยาก” ทั้งนี้ : ถ้าเราได้กล่าวว่า “บุคคลย่อมอยาก” ทั้งนี้ นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาในข้อนี้ ที่ควรถามขึ้นว่า “ก็ใครเล่า ย่อมอยาก พระเจ้าข้า?” ทั้งนี้, ก็เรามีได้กล่าวอย่างนั้น, ถ้าผู้ใดจะฟังตามเรา ผู้มีได้กล่าวอย่างนั้น เช่นนี้ว่า “เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมีภพ พระเจ้าข้า?” ทั้งนี้แล้ว นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาที่ควรแก่ความเป็นปัญหา. คำเฉลยที่ควรเฉลยในปัญหานี้ ย่อมมีว่า “เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน (ความยึดมั่น)”, ดังนี้.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ใครเล่า ย่อมยึดมั่น พระเจ้าข้า?”

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย : เราย่อมไม่กล่าวว่า “บุคคลย่อมยึดมั่น” ทั้งนี้ : ถ้าเราได้กล่าวว่า “บุคคลย่อมยึดมั่น” ทั้งนี้ นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาในข้อนี้ ที่ควรถามขึ้นว่า “ก็ใครเล่า ย่อมยึดมั่น พระเจ้าข้า?” ทั้งนี้, ก็เรามีได้กล่าวอย่างนั้น, ถ้าผู้ใดจะฟังตามเราผู้มีได้กล่าวอย่างนั้น เช่นนี้ว่า “เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน พระเจ้าข้า?” ทั้งนี้แล้ว นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาที่ควรแก่ความเป็นปัญหา. คำเฉลยที่ควรเฉลยในปัญหานี้ ย่อมมีว่า “เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ” ทั้งนี้; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ขรามรณะ โสกะปริพาละ-ทุกขะ โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสนธิ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนผัดกันนะ! เพราะความจางคล้ายดับไปโดยไม่เหลือแห่งผัสสา-
ยณะ (แดนเกิดแห่งสัมผัส) ทั้ง ๖ นั้นนั่นเดียว, จึงมีความกับแห่งผัสสะ; เพราะ
มีความกับแห่งผัสสะ จึงมีความกับแห่งเวทนา; เพราะมีความกับแห่งเวทนา จึงมีความ
กับแห่งตัณหา; เพราะมีความกับแห่งตัณหา จึงมีความกับแห่งอุปาทาน; เพราะมี
ความกับแห่งอุปาทาน จึงมีความกับแห่งภพ; เพราะมีความกับแห่งภพ จึงมีความกับ
แห่งชาติ; เพราะมีความกับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเหวะทุกะโฆมนัส-
อุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความกับสิ่งแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี กว้อยการ
อย่างนี้, ทั้งนี้ แล.

หมายเหตุรวบรวม : สูตรนี้ทั้งสูตร แสดงว่า ไม่มีบุคคลที่ก่อกำเนิด
วิญญานอาหาร ไม่มีบุคคลที่เป็นเจ้าของอายตนะ ไม่มีบุคคลที่กระทำผัสสะ ไม่มีบุคคลที่เสวย
เวทนา ไม่มีบุคคลที่อยากด้วยตัณหา ไม่มีบุคคลที่ยึดมั่นถือมั่น มีแต่ธรรมชาตที่เป็นปัจจุ-
บุคเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง ๆ เป็นปัจจัย สืบต่อกันและกันเป็นสายไป เท่านั้น.

ปัจฉิมปาฐกถา มีหลักว่า “ไม่มีตนเอง ไม่มีผู้อื่น ทกอสัพและทุกข”^๑

ครั้งหนึ่ง ที่พระเชตะวัน คัมภรุษกษปรีพาสก ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ
แล้วได้ทูลถามว่า: “ข้าแต่พระโคตมสมุณเฑียร! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลทำเองหรือ
พระเจ้าข้า?”

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงตอบว่า “อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย คัมภรุษกะ!”

๑. สูตรที่ ๘ อาหารวรรค นิทานหัตถก นิกาย, ส. ๑๖/๒๔/๕๔, ภคิณคัมภรุษกษปรีพาสก ที่เชตะวัน.

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำให้หรือ พระเจ้าข้า?”

อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย ทิมพุกกะ!

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วย และบุคคลอื่นกระทำให้ด้วยหรือ พระเจ้าข้า?”

อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย ทิมพุกกะ!

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่ไม่ใช่ทำเองหรือใครทำให้ ก็เกิดขึ้นได้หรือ พระเจ้าข้า?”

อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย ทิมพุกกะ!

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สุขและทุกข์ไม่มีหรือ พระเจ้าข้า?”

ทูก่อนทิมพุกกะ! มิใช่สุขและทุกข์ไม่มี, ที่แท้ สุขและทุกข์มีอยู่.

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ถ้าอย่างนั้น พระโคตมผู้เจริญย่อมไม่รู้ไม่เห็นสุข และทุกข์กระมัง?”

ทูก่อนทิมพุกกะ! เราจะไม่รู้ไม่เห็นสุขและทุกข์ ก็หามิได้; เราแลย่อมรู้ ย่อมเห็น ซึ่งสุขและทุกข์.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! พระองค์, เมื่อข้าพระองค์ทูลถามว่า ‘ข้าแต่ พระโคตมผู้เจริญ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองหรือ พระเจ้าข้า?’ ดังนี้, ทรงตอบว่า ‘อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย ทิมพุกกะ!’ ดังนี้; เมื่อข้าพระองค์ทูลถามว่า

‘ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำให้หรือ พระเจ้าข้า?’
 ดังนี้, ทรงตอบว่า ‘อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย คิมพฺรูกฺขะ!’ ดังนี้; เมื่อข้าพระองค์ทูล
 ถามว่า ‘ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วย และ
 บุคคลอื่นกระทำให้ด้วยหรือ พระเจ้าข้า?’ ดังนี้, ทรงตอบว่า ‘อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย
 คิมพฺรูกฺขะ!’ ดังนี้; เมื่อข้าพระองค์ทูลถามว่า ‘ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สุขและทุกข์
 เป็นสิ่งที่ไม่ใช่ทำเอง หรือใครทำให้ก็เกิดขึ้นได้หรือ พระเจ้าข้า?’ ดังนี้, ทรงตอบว่า
 ‘อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย คิมพฺรูกฺขะ!’ ดังนี้; เมื่อข้าพระองค์ทูลถามว่า ‘ข้าแต่พระโคตม
 ผู้เจริญ! สุขและทุกข์ไม่มีหรือ พระเจ้าข้า?’ ดังนี้, ทรงตอบว่า ‘ดูก่อนคิมพฺรูกฺขะ!
 มิใช่สุขและทุกข์ไม่มี, ที่แท้สุขและทุกข์มีอยู่’ ดังนี้; ครั้นข้าพระองค์ทูลถามว่า
 ‘ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ถ้าอย่างนั้น พระโคตมผู้เจริญย่อมไม่รู้ไม่เห็นสุขและทุกข์
 กระมัง?’ ดังนี้, ก็ยังทรงตอบว่า ‘ดูก่อนคิมพฺรูกฺขะ! เราจะไม่รู้ไม่เห็นสุขและทุกข์
 ก็หามิได้; เราแล ย่อมรู้ ย่อมเห็น ซึ่งสุขและทุกข์’ ดังนี้, ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ!
 ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า จงตรัสบอกซึ่ง (เรื่องราวแห่ง) สุขและทุกข์, จงทรงแสดงซึ่ง
 (เรื่องราวแห่ง) สุขและทุกข์ แก่ข้าพระองค์เถิด”.

ดูก่อนคิมพฺรูกฺขะ! เมื่อบุคคลเริ่มมีความสำคัญมั่นหมายมาแก่กันว่า “เวทนา
 ก็นั่น บุคคลผู้เสวยเวณาก็คนนั้น” ดังนี้ไปเสียแล้ว แม้อย่างนั้นเรายังไม่กล่าวว่า
 “สุขและทุกข์เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเอง”.

ดูก่อนคิมพฺรูกฺขะ! เมื่อบุคคลถูกเวทนาสะกิดให้มีความสำคัญมั่นหมายว่า
 “เวณาก็อื่นอื่น บุคคลผู้เสวยเวณาก็คนอื่น” ดังนี้ไปเสียแล้ว แม้อย่างนั้นเรายัง
 ไม่กล่าวว่า “สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำให้” ดังนี้.

ดูก่อนติมพรุกะ! คตาคต ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น ก็คตาคต ย่อมแสดงทั้งนี้ว่า “เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโหมหนัสสุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางกลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งอวิชชาหนึ่งนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ; เพราะมีความดับแห่งชาติหนึ่งแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะ-ทุกขะโหมหนัสสุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้”.

ติมพรุกะปริพาชกนั้น กล่าวสรรเสริญพระธรรมโอวาทนั้นแล้ว ประกาศตนเป็นอุบาสกผู้รับนับถือพระพุทธศาสนา จมจลอคชีวิตร, ดังนี้ แล.

การรูปปฏิจอกสมบูรณ์ภาพ เป็นหลักการพยากรณ์หรือหัตตผล^๑

ภิกษุภพารชัตติยะ เข้าไปหาพระสารีบุตร ได้เล่าเรื่องที่พระโมคคัลลานะผู้สาธิตาเวียนมาเป็นคราวสัปดาห์พระสารีบุตรฟัง พระสารีบุตรกล่าวว่าที่พระโมคคัลลานะสาธิตาเวียนไปนั้น ต้องเป็นเพราะไม่ได้ความมั่นใจ ในธรรมวินัยนี้เป็นแน่ เมื่อได้ฟังดังนั้น ภิกษุภพารชัตติยะ จึงได้ย่นความถึงความรู้สึกส่วนตัว พระสารีบุตรเองว่าท่านได้ความมั่นใจ ในธรรมวินัยแล้วหรือ พระสารีบุตร ได้ตอบว่า เราไม่มีกังขาในข้อนี้เลย ภิกษุภพารชัตติยะ ได้ถามอีกว่า แล้วในกาลต่อไปข้างหน้าเล่า พระสารีบุตรตอบว่า เราไม่สงสัยสงสัยเลย ภิกษุภพารชัตติยะจึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ทูลกล่าวหาพระสารีบุตรว่าพยากรณ์หรือหัตตผลว่าคนมีชาติรู้แล้วเป็นต้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้รับสั่งให้เรียกหาพระสารีบุตรมาแล้วจึงตรัสถามว่า :-

๑. ลุตที่ ๒ กฬารชัตติยะวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๖๐/๑๐๖, ตรัสแก่พระสารีบุตร ที่ชกวัน.

ตุ๊กก่อนสารีบุตร! ได้ยินว่า เธอพยากรณ์เฮอร์หัตผลว่า “เราย่อมรู้ชัดว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำ ได้ทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นที่ต้องปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นอย่างนี้ มิได้มีอีก’ ดังนี้ จริงหรือ?”

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เนื้อความโดยบทและโดยพยัญชนะทั้งหลาย เช่นนั้น ข้าพระองค์มิได้กล่าวแล้ว พระเจ้าข้า!”

ตุ๊กก่อนสารีบุตร! กุลบุตรย่อมพยากรณ์เฮอร์หัตผล ได้โดยปริยายแม้ต่าง ๆ กัน เมื่อเป็นดังนี้ ประชาชนทั้งหลาย ก็ย่อมเห็นการพยากรณ์โดยปริยายโดยปริยายหนึ่งนั้น ว่าเป็นเฮอร์หัตผลที่กุลบุตรนั้นพยากรณ์แล้ว.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ข้าพระองค์ได้กราบทูลแล้วมิใช่หรือว่า เนื้อความ มีอรรถและพยัญชนะทั้งหลายเช่นนั้น ข้าพระองค์มิได้กล่าวแล้ว”.

ตุ๊กก่อนสารีบุตร! ถ้าคนทั้งหลาย, จะพึงถามเธออย่างนี้ว่า “ข้าแต่ท่านสารีบุตร! ท่านรู้ได้อย่างไร เห็นอยู่อย่างไร จึงพยากรณ์เฮอร์หัตผลว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำ ได้ทำเสร็จแล้ว, กิจที่ต้องปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นอย่างนี้ มิได้มีอีก’ ดังนี้”. ตุ๊กก่อนสารีบุตร! เธอถูกถามอย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขาถามเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า ‘ตุ๊กก่อนท่านทั้งหลาย! ชาติ มีสิ่งใดเป็นเหตุ เมื่อชาติสิ้นเพราะความสิ้นแห่งเหตุนี้ ข้าพเจ้ารู้ว่าชาติสิ้นแล้ว ดังนี้ จึงรู้ว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่

ว่าด้วยลักษณะเป็นต้นของปัจจุ

๗๓

ควรทำ ได้ทำเสร็จแล้ว ก็อันที่ทอ้งปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นอย่างนี้ มิได้มีอีก' ดังนี้.
ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้".

ดูก่อนสาร์บุตร! ถ้าคนทั้งหลาย จะฟังตามเธอ (ต่อไป) อย่างนี้ว่า
"ข้าแต่ท่านสาร์บุตร! ก็ชาติ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด (นิทาน)? มีอะไรเป็นเครื่อง
ก่อให้เกิด (สมุทัย)? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด (ชาติก)? มีอะไรเป็นแดนเกิด (ภพ)
เล่า" ดังนี้. ดูก่อนสาร์บุตร! เธอถูกถามอย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร ?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขาถามเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า
'ดูก่อนท่านทั้งหลาย! ชาติ มีภพเป็นเหตุให้เกิด มีภพเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีภพ
เป็นเครื่องกำเนิด มีภพเป็นแดนเกิด'. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูกถามอย่างนี้
ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้".

ดูก่อนสาร์บุตร! ถ้าคนทั้งหลาย จะฟังตามเธอ (ต่อไปอีก) อย่างนี้ว่า
ข้าแต่ท่านสาร์บุตร! ก็ภพเล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด?
มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด?" ดังนี้. ดูก่อนสาร์บุตร! เธอถูกถาม
อย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร ?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขาถามเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า
'ดูก่อนท่านทั้งหลาย! ภพ มีอุปาทานเป็นเหตุให้เกิด มีอุปาทานเป็นเครื่องก่อให้เกิด
มีอุปาทานเป็นเครื่องกำเนิด มีอุปาทานเป็นแดนเกิด'. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูก
ถามอย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้".

“ดูก่อนสารีบุตร! ถ้าคนทั้งหลาย จะฟังตามเธอ (ต่อไปอีก) ว่า “ข้าแต่ท่านสารีบุตร! ก็ อุปาทาน เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด?” ดังนี้. ดูก่อนสารีบุตร! เธอถูกถามอย่างนั้นแล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขาถามเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า ‘ดูก่อนท่านทั้งหลาย! อุปาทาน มีคตินหาเป็นเหตุให้เกิด มีคตินหาเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีคตินหาเป็นเครื่องกำเนิด มีคตินหาเป็นแดนเกิด’. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้”.

“ดูก่อนสารีบุตร! ถ้าคนทั้งหลาย จะฟังตามเธอ (ต่อไปอีก) อย่างนี้ว่า “ข้าแต่ท่านสารีบุตร! ก็ คตินหา เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด?” ดังนี้. ดูก่อนสารีบุตร! เธอถูกถามอย่างนั้นแล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขาถามเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า ‘ดูก่อนท่านทั้งหลาย! คตินหา มีเวทนาเป็นเหตุให้เกิด มีคตินหาเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีคตินหาเป็นเครื่องกำเนิด มีคตินหาเป็นแดนเกิด’. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้”.

“ดูก่อนสารีบุตร! ถ้าคนทั้งหลาย จะฟังตามเธอ (ต่อไปอีก) อย่างนี้ว่า “ข้าแต่ท่านสารีบุตร! ก็ เวทนา เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด?” ดังนี้. ดูก่อนสารีบุตร! เธอถูกถามอย่างนั้นแล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขาดมเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า ‘คุณท่านทั้งหลาย! เวทนา มีผัสสะเป็นเหตุให้เกิด มีผัสสะเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีผัสสะเป็นเครื่องกำเนิด มีผัสสะเป็นแดนเกิด’. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้”.

คุณสรวิบตร! ถ้าคนทั้งหลาย จะฟังตามเธอ (ต่อไปอีก) อย่างนี้ว่า “ข้าแต่ท่านสรวิบตร! เมื่อท่านรู้้อย่างไร! เห็น้อย่างไร! นันทิ (กิเลสเป็นเหตุให้รู้สึกเพลิน) จึงจะไม่เข้าไปตั้งอยู่ในเวทนาทั้งหลาย?” ดังนี้. คุณสรวิบตร! เธอถูกถามอย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขาดมเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า ‘คุณท่านทั้งหลาย! เวทนาสามอย่างเหล่านี้ มีอยู่; สามอย่าง คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา. คุณท่านทั้งหลาย! เดียวนี้ ข้าพเจ้ารู้แล้วว่า ‘เวทนาทั้ง ๓ อย่างนั้น เป็นของไม่เที่ยง; สิ่งใด เป็นของไม่เที่ยง, สิ่งนั้น ล้วนเป็นทุกข์’ ดังนี้; เพราะรู้้อยู่ เห็น้อย่างนี้ นันทิ จึงไม่เข้าไปตั้งอยู่ในเวทนาทั้งหลาย’. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้”.

ถูกแล้ว ถูกแล้ว สรวิบตร! ปริยายที่เรากล่าวนี้ ก็เพื่อกระทำให้แจ้ง ซึ่งเนื้อความนั้นแหละ แต่โดยย่อ ว่า “เวทนาใดๆ ก็ตาม เวทนานั้นทั้งหมด ย่อมถึงการประชุมลงในความทุกข์” ดังนี้.

คุณสรวิบตร! ถ้าคนทั้งหลาย จะฟังตามเธอ (ต่อไปอีก) อย่างนี้ว่า “ข้าแต่ท่านสรวิบตร! เพราะอาศัยวิโมกข์อย่างไหน ท่านจึงพยากรณ์ไว้ว่า

ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์ได้อุบาสแล้ว, กิจที่ควรทำ ได้ทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นที่ควรปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นอย่างนี้ มิได้มีอีก. ดังนี้. ตูก่อนสาริบุตร! เธอถูกถามอย่างนั้นแล้ว จะตอบแก่เขาวาอย่างไร

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขารวมเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า ‘ดูก่อนท่านทั้งหลาย! เพราะอาศัยอชัตตวิโมกข์,^๑ เพราะความสิ้นไปแห่งอุปาทานทั้งปวง, เราจึงเป็นผู้มีสติอยู่ในลักษณะที่อาสวะทั้งหลาย จะไหลไปตามไม่ได้; อนึ่ง เราย่อมไม่คุ่นั่นซึ่งตนเองด้วย’ ดังนี้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้”.

ถูกแล้ว ถูกแล้ว สาริบุตร! ปริยายที่เรากล่าวนี้ ก็เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งเนื้อความนั้นแหละ แต่โดยย่อว่า “ข้าพเจ้าไม่ข้องใจในอาสวะทั้งหลาย ที่พระสมณะกล่าวแล้ว และข้าพเจ้า ไม่ลังเลสงสัยว่าอาสวะทั้งหลายเหล่านั้น ข้าพเจ้าละแล้ว หรือยัง” ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสอย่างนั้นแล้ว เสด็จลุกจากอาสนะ เข้าสู่วihar ที่ประทับส่วนพระองค์.

หมวดที่หนึ่ง จบ

๑. อชัตตวิโมกข์ คือ ความพ้นวิเศษในภวอโน โดยเหตุที่นั่นก็หรือถนัด ไม่เข้าไปข้องอยู่ในภวณ จิตจึงพ้นจากความทุกข์อันจะพัวพันเกิดจากภวณในภวอโน ในขณะนั้น. อธิบายว่าเมื่อไม่มีสิ่งพะเหือนพันที่กี่ย้อมไม่มีอุปาทาน เมื่อไม่มีอุปาทาน ก็ไม่เป็นทุกข์. อาการอย่างนี้ เรียกว่า อชัตตวิโมกข์ ใช้เป็นเครื่องวัดในการพหุภาควินัยหรือผล ว่ามีจริงหรือไม่.